Научно-техническая библиотека

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 21 (16181) ◇2000 чылдың февраль 22, вторник ◇ Ат салган шагы 21.30 ◇Садар өртөө 3 рубль.

"Тыва хевис"

ЭҢ КОЛ, ЧАА ЦЕХ

"Тыва алгы" акционер ниитилел — рынок экономиказының үезинде туттунгаш, ажыглалда кирген республикада эң улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи. Ону ажыглалга кирериниге орук шаптараазыныг-ла болган болдур ийин. Мында герман фирмалар "ВЕМЕКС Хандель ГмбХ" болгаш "Техтелевилелдиң" хевис аргыыр нарын дериг-херекселдери ийи чыл бурунгаар ажылдап эгелей берген. Ооң бүдүргән продукциязын чон күзелдни-биле садып ап турар.

"Тыва алгы" акционер ниитилелдиң баазазынга "Тыва хевис" фабриказы ажылдап эгелээн, ооң кол объектилериниге дүктүң баштайгы болбаазырадылгазы, үүн аргыыр, будуур цех-биле катай хевис аргыыр бүдүрүлге хамааржыр. Моон мурнунда дүктүң баштайгы болбаазырадылгазын азы чуулдазын Черногорскиге чүдүрүп аппаргаш, орта арыглаш, дедир чүдүрүп эккеп турган. Борта дыка улуг чарыгдалдарны бүдүрүлге үндүрүп турган. Эрткен неделяда "Тыва алгы" акционер ниитилелдиң бүдүрүлгезинге хой дүгүнүң баштайгы болбаазырадылгазын кылыр кол, чаа цех ажыглалга кирген. Ооң ажыдыышкынынга ТР-ниң Президентизи-Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак киришкен.

ЧУРУКТАРДА: чаа цехте ажыдыышкын үезинде.

"Тыва алгы" акционер ниитилелдиң чиңгине директору Л. О. Бавуу-Сюрюн чаа цехти ажылдап турган, ону ажыглалга кирериниге төлептиг үлүг-хуузун кирген инженер-техниктиг ажылчыннарга, акша төгерик айтырыы-биле доктаамал деткимчени берип келген ТР-ниң Президентизинге Чазакка өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин чугаалаан Байырлыг ажыдыышкынга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак сөс алгаш.

— Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге "Тыва алгы" акционер ниитилелдиң кирип турар үлүг-хуузу улуг Моон соңгаар көдээ ажыл-агый продукциязын сайгарарынга улуг рольду ойнаар Хой дүгүн республикадан дашкаар сөөртпес, борта сайгарып бүдүрери шинтпирлеттинген. Чоорту инек, чылгы кежин болбаазырадып кылгандык кылыр цехти ажыдарын онзалап демдеглээш, чаа цехти ажыглалга кирип турар байырлал таварыштыр, фабриканың ажылдакчыларынга, ону ажыглалга кирген ажылчыннарга байыр чедирип оларга күш-ажылчы чедиишкинни күзээн.

Бо цехти ажыглалга киргени "Тыва алгы" акционер ниитилелдиң коллективинге байырланчыг болбастың аргазы чок, чүге дээрге 1994 чылдан бээр эптеп кылып келген нарын даштыкы дериг-херекселдер-биле бүткен фабриканың эң сөөлгү цегин ажыглалга киргени, фабриканың долу күүжү-биле ажылдаар арганы берип турар. Чиңгине директор Любовь Ооржаковна меңээ мынчаар чугаалады:

— Моон мурнунда дүгүвүстү Черногорскиге барып чүп алгаш кээп турдувус ооң чарыгдалы дыка улуг турган. Кывар-чаар материалдарның өртээ чылдың-на өзүп турар. Бир улуг бергеден адырылдывыс ооң түннелинде бистің бүдүрүп үндүрүп турар хевистеривистің өртээ чиигээр ужурлуг — диди.

Амгы үеде фабриканың бүдүрүп үндүрүп турар хевистериниң өртээ чиик эвес, чижээлээрге, 1,5х2,60 метр хевистің өртээ 2218 рубль, ол хевистің 70 хуузу дүктен кылдынган Шынары болгаш тыва аян-хевир-биле кылып кааны дыка-ла онза чорду

Чаа цехти ажыглалга киргенде, ону хүлээп алган начальниги Федор Георгиевич Холмогоровтан кыска тайылбырны бээрин диледим

— Акша турган болза, шагда-ла ажыглалга кире бээр цех чүве, акша чогундан ийи чыл иштинде анаа турдувус, эрткен чылын акшаны бериптерге, кылып доосту Чаа дериг-херекселдер болгаш дүүн ажылдаарывыска магалыг-ла чорду Баштайгы продукциязын сонуургап көрүңер даан. Бир шакта 150 кг дүктү чүп арыглаар, ынчап кээрге, Тываның хамаанчок Моолдуң дүгү биске четпейн баар чыгыы боор — дээш, каттырар кижи болду Орта улаштыр Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайдының оралакчызы Виктор Иванович Лариненко мынчаар чугаалады:

— Көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлери алгыны, дүктү дужаар чер тыппайн, бергедежиптле турган болгай, бо цехти, фабриканы ажыглалга киргени биске дыка өөрүнчүг-дүр. Ынчап кээрге, бистің бир кол продукциявысты Тывадан үндүрбейн, бодувустың иштинге сайгарып аптар арганы берип турар.

Дүктүң баштайгы болбаазырадылгазын кылыр цехти ажыглалга киринерге чиңгине керээлиг ажылдап турган организацияларның удуртукчузу Антонина Фокина "Востоксантехмонтаж" ХКМК-ның монтажниктер бригадири Сергей Стрельниковту, сантехниктер бригадири Сергей Рыловту онзалап демдегледи. Цехте эң берге ажылдарга монтаж ажылдары хамааржыр. Ынчанмайн канчаар, хирлиг, чуңгактыг дүктү чүп эгелээш, төнчүзүнде кургаткаш, үүн аргыыр белен продукция кылдыр үндүрүптери дээрге анаа чугаа эвес-ле болгай. Бо цехти кылырынга киришкен инженер-техниктиг ажылдакчыларның ажылын Президентинин үнелеп турары-даа чөп.

"Тыва алгы" акционер ниитилелдиң ажылын шуудадыр, тургустунуп келген нарын айтырыгларны шинтпирлээр дээш, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак та каш катап келген кижи. Ол хамаанчок, республиканың харыысалгалыг удуртукчуларын безин борта чыып алгаш, хуралдадып турганын безин көрген мен.

Шынап-ла, бо бүдүрүлгеге кымны келбээн дээр боор. Б. Н. Ельцинден эгелээш, РФ-тің Чазак Баштыңының бирги оралакчызы турган В. Густов дээш, санаар болза кижи-ле хөй. Оларның чедирген дузазы эвээш эвес дээрзин демдеглээр апаар.

Улуг келир үелиг, бурунгаар көрүштүг, үениң негелдезинге дүүшкен дериг-херекселдер-биле хандыртынган бо бүдүрүлгө бодунуң долу күчүзү-биле ажылдай бээр болза, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге төлептиг үлүг-хуузун кирер дээрзинге идегээр мен. Эң сөөлгү цех ажыглалга киргеи, ам чүгле бүдүрүлгени чиг эт-биле хандырары арткан. Орта тодаргай харыны Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы бээр ужурлуг. Ажыл-агыйлар-даа, араттар-даа "Тыва алгы" акционер ниитилел-биле дорт керээлиг ажылдап, бот-бодун деткижери чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

МЫНДЫГ БОЛГАН

Таңдының кожуун чагыргазының көдээ ажылагый эргелелиниң улуг агроному Тимофей Антонович Хундановтан ук кожуун эрткен чылын чеже хире тараа болгаш өске-даа культураларны тараанын, кандыг дүжүттү алганын сонуургап айтырдым. Эрткен 1999 чылда Таңды кожуунның совхозтары болгаш арат ажылагыйлары ниитизи-биле 12690 гектар шөлге янзыбүрү культураларны тараан. Ооң иштинде тараа 11690 гектар, мал чеми — 945 картофель 47 га.

Күзүн дүжүт кандыг болганыл? Совхозтар болгаш арат ажыл-агыйлары 4431 тонна тарааны, 228 тонна картофельди, 50 тонна ногаа аймаан алган.

И. В Чучевтің удуртканы "Революцияның чалбыыжы" совхоз эң хөй дүжүттү алган (кол агроном А. Н. Доценко) Кожуунның ниити тараазының 4016 тонун, картофелиниң 145 тонун бо ажыл-агый бүдүрген.

Бо чылын Таңды кожуун 10338 гектар шөлге янзыбүрү культураның тарыр. Часкы тарылгага белеткел ажылдарын ажыл-агыйлар чорудуп турар. Амгы үеде Таңды кожуунда тарылгага ажыглаарынга 360 тонна тараа, 21 тонна картофель үрезиннери четпес Оон ыңай кывар-чаар материалдар тывары — бирги чергениң берге айтырыы. Тарылга эгелээже оонмоон хайдынып тыптынар апаарын улуг агроном түннелинде чугаалады.

Борис ОНДАР.

Сөөлгү шакта

◆РФ-тің Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар РФ-тің Чазааның Даргазы В. Путиниң эрткен неделяның төнчүзүнде Иркутскиге кээп, "Сибирь ассоциациязы" каттыжыышкынның чөвүлел хуралының ажылынга киржип, Россияның күрүне тургузуун быжыглаар, өөредилгени сайзыраңгайжыдар талазы-биле чугула айтырыгларга хамаарыштыр шинтпирлерни хүлээп алганы улуг ужур-дузалыг болган. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан делегация аңаа база киришкен.

* * *

◆Моон мурнундагы чылдарда Санкт-Петербург хоорайның мэри турган Анатолий Собчак эрткен воскресеньеде Калининград хоорайдан 40 км черде Светлогорск курортка тургаш, мөчээн. А. Собчак сөөлгү чылдарда Франция-га чурттап тургаш, чанып келген. Ол юридиктиг эртемнериң доктору, Петербургка В. Путиниң башкызы турган. Собчакты сөөлгү орукче үдээр комиссияны тургускан.

* * *

◆Чечняның даглыг районнарында террористерни узуткаары уламчылап турар. Хосталган районнарда тайбың амыдралды тургузуп турар. 11 млн. 534 муң рубльдің пенсияларын сөөлгү хонуктарда төлээн. Ажылдап эгелээн нефть сордурар черлерден тыпкан нефтини Россияның өске черлеринге болбаазырадырыбиле сөөртүп эгелээн.

* * *

◆Владивостокта Ленин районнуң суду россий хамаатыны машиназы-биле инвалид кылдыр бастырган АКШ-тың элчин черинің төлээзи Дуглас Кентини шиндер дээш судче келдиртирге, ол келбейн, янзы-бүрү чылдагааннар-биле чаштынып чоруп турар.

* * *

◆Ядролуг шенелделерни компьютер дузазы-биле чазылдырып шенээр техниктиг арга Пакистанда тургустунган.

* * *

◆Россияның шериглерин болгаш чепсээн Днестр чоогундан үндүрер айтырыгны чугаалажыбиле АКШ-тың күрүне секретарының тускай төлээзи Фрэнк Даундерли Молдавияда чедип келген.

* * *

◆Кыдат суд мьяман 14 дээрбечини азып өлүрер болгаш үр хуусаада карабажыңнарга олуртур шиткелди үндүрген.

* * *

◆Россияның либерал-демократтыг партиязының удуртукчузу В. Жириновскийни март 26-да болур соңгулдаларга РФ-тің Президент албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткээринден Төп соңгулда комиссиязы ойталаан. Чылдагааны — 28 дөрбелчин метр чурттала бажыңын өнчү бүрүткелинге кирбээни. От-көс дег изиг чаңы-биле Жириновский бо херекти судка кирген.

(Агентилелдер медээлеринден).

Даарта — Ада-чурт камгалакчызының хүнү

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

ДАЙЫНЧЫ ЧАҢЧЫЛДЫ САГЫНМЫШААН...

ЭРГИМ ХА-ДУҢМАЙ

Бистің чуртувус Ада-чурттуң камгалакчызының хүнүн база катап демдеглеп турар. Чаңчыл езугаар февраль 23 — эр улус байырлалы болгай. Ынчалзажок ону бүгү чон, биригээр чугаалаарга, Ада-чуртту камгалаары — бистің хөй национ-алдыг Төрээн чуртувусту — Россияны кым-на хамаатызы кылдыр көрүп турар болдур, ооң кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези.

Бөгүнде Россияның Чепсектиг Күштериниң дайынчы алдарлыг чаңчылдарын сагынмышаан, Ада-чурттуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун маадырлыг күш-ажылыбиле камгалаан база күжүн болгаш кадыкшылын, а харын-даа бодунуң амытынын харамнанмайн, ооң кызыгаарын быжыглап турар кижилерни хүндүлеп көрүп турар бис.

Делегейниң болгаш иштики политиктиг нарын байдалында Ада-чурттуң камгалакчызының хүнүн бо чылын демдеглеп турардыр бис. Россияның шериг албанныгларының, бистің оолдарывыстың болгаш акыларывыстың ханы Чечняда төктүп турар, даштыкыда чамдык күштер Соңгу Кавказта болуушкуннарны Россияның иштики херектериниге холгаарлаарынга база экономиктиг болгаш политиктиг ыйыышкын бээринге ажыглап турар.

XX үүс чылдың шериг-политиктиг болуушкуннары бистің чонувусту хажыызы-биле база оюп эртпээн. Кижи төрелгетенни фашизмниң аспаандан хостап алырынга хире-шаа-биле боттарының үлүүн кирген тыва эки турачыларның маадырлыг чоруу төөгүге кезээде артар. Афганистанның ажыг-шүжүү бистің чүректериниске үр чурттаар, аңаа бистің 12 чаңгыс чер-чурттуувус амы-тынын берген болгаш он-он оолдарывыс бертикбежелди алган. Төрээн чурту дээш амы-тынын бергеннериң муңгаранчыг даңзызы чаа-чаа өлүмчидим-биле долдунары уламчылавышаан.

Ол бүгү өлүм-чидимнер хей черге анаа-ла барбаан дээрзинге бүзүрээр апаар. Дыка хөй шылгалдаларны шыдажып эрткен, ону көрген Россияның бүгү-ле чоннарынга тайбыңны, амыр-дышты болгаш чаагай чорукту ол бүгү бээр ужурлуг-даа.

Байырлал-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Аас-кежиин, кадыкшылды, сагыш-сеткилиңерге тайбыңны болгаш кырыңарга аяс дээр хүннеп-ле турарын күзедим!

Тыва Республиканың Президентизи-Чазак Баштыңы Ш. ООРЖАК.

Келир үеге бүзүрелдиг болуңар

Февраль 23 — бистің армиявыстың алдарлыг дайынчы чаңчылдарын, ооң чон-биле чарылбас чаңгыс эвин илередир, Россияның бүгү чонунуң ынак байырлалы.

Ол хүн бис фашистиг эжелекчилер-биле маадырлыг тулчуп турган, амытынын бергеннерни хүндүлеп, демдеглээр бис. Афганистанга болгаш Чечняга дайын өртүнге чалыы назынын бергеннерни хүндүлеп, төрелдериниң болгаш чоок кижилериниң, бүгү чонунуң чүректерин аартып, күш-дамыр болгаш сагыш-сеткил балыынга таварышканнарны хүндүлеп турар бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш Чепсектиг Күштериниң хоочуннары, Россияга болгаш даштыкыга дайын болуушкуннарының хүндүлүг киржикчилери! Ада-чурт камгалакчызының хүнүн таварыштыр Силерге чүректің ханызындан байыр чедирбишаан, шуптуңарга кадыкшылды, аас-кежиин, узун назынны, келир үеге бүзүрелдиг болурун күзедим.

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикада Бүрүн эргелиг төлөөзиниң хүлээлгезин күүседип турар М. КОЗЛОВ.

ТОМУЙЛААН

РФ-тің Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар В. Путиниң 2000 чылдың февраль 10-да № 332 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың Арбитраж судунуң даргазынга томуйлаткан Л. К.-Б. Маады-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак февраль 16-да ужурашкан.

Шериг-оол Дизижикович бедик албан-дужаалга томуйлатканы-биле Лариса Кур-Базыровнага байыр чедирген болгаш ажылынга чедиишкиннерлиг, хууда амыдыралынга аас-кежиктиг, кадык чаагай болурун күзээн.

Ол-ла Чарлыкты езугаар ТР-ниң Арбитраж судунуң судьяларынга Анна Ахмедовна Абрамованы болгаш Шолбан Октябрьевич Донгакты томуйлаан.

КЫЗЫГААР — КОЛ АЙТЫРЫГ

"Сибирь дугуржулгазы" ассоциацияның чөвүлел хуралы февраль 18-те Иркутск хоорайга болуп эрткен. Россия Федерациязының Президентизиниң хүлээлгезин күүседип турар В. В. Путин хуралдың ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

Чөвүлел хуралга он ажыг айтырыгны чугаалашкан. Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге, ылаңгыя часкы хову ажылдарын канчаар организастыг эрттиреринге, ыяш ажыл-агый үлетпүрүн хөгжүдеринге, Алтай крайдан Кыдатче автоорукту тударынга, россиямоол күрүне кызыгаарын камгалаарынга хамаарышкан болгаш өске-даа чугула ужур-дузалыг айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур шинтпирлерни хүлээп алган. Кызыгаар айтырыы хуралга бир кол черни ээлээн, ону чугаалажып турда, ТР-ниң Президентизи-Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак чүве чугаалаан. Кызыгаар дугайында айтырыгны Россия Федерациязының Чазааның хуралынга чугаалажыры-биле кирген.

"Сибирь дугуржулгазының" хуралы доозулган соонда, Ш. Д. Ооржак баштаан Тываның делегациязының кежигүннери Иркутск хоорайда өөренип турар сургуулдарга, студентилерге, аспирантыларга ужуражып, оларның амыдырал-чурттталгазы, өөредилгези-биле танышкан. Бо ужуражылгага ында өөренип турар 150 ажыг кижи чыылган. Оларга Тыва Республикада политиктиг, социал-экономиктиг байдалды таныштырган, акша-көпеек дузазын чедирген.

Бистің корр.

РЕДАКТОРНУҢ КОЛОНКАЗЫ

Редакция ажылдакчыларының кол-ла сорулгазы — чагыдып алыкчыларывыска, номчукчуларывыска республикада, республикадан дашкаар болуушкуннарны шын, дүрген чедирери. Бистің номчукчуларывыска чедирип турар медээлеривис эки шынарлыг, солуннуң ниити кааслалгазы чон караанга көскү болган тудум, чагыдып алыкчыларывыстың, номчукчуларывыстың саны көвүдеп олурарын база билип турар бис. Эрткен чылын чарлаан "Чагыдылга-2000" конкурстуң тнилекчилери болур **Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарының шаңналдары** эрткен неделяда тыпсып чорааш, чон-биле чугаалажып, бистің солунга хамаарылгазын база өөренип көрдүвүс. Ниитизи-биле тыва чон "Шын" солунну черле кагбас акша-төгерик аймаа чеждаа берге болза, бир айлап безин чагыдып ап турарынга өөрүвес аргавыс чок болду.

Кандыг-даа ажылдың эки түннелдин, ооң шын удуртулгазындан улуг хамаарылгалыг. Конкурстуң тнилекчизи улуг хемчилер бисти өөрүшкү-биле хүлээп ап, "Моон соңгаар база кызып ажылдап, бирги черден дүшпес бис" деп аазадылар. Кожуун чагыргазының даргазы Виктор Кууларович Пюрюна:

— Шаңнал бистің харылзаа ажылдакчыларын улам сорук кирер, "Шын" солунну чагытпайн, кандыг солун номчуур боор — деп чугаалааш, харылзаа ажылдакчыларынга "Шын" солуннуң шаңналын **1000 рубльди** тывыскан.

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Серен-Доржу Дамдынович Ондар бисти уткуп хүлээп ап, харылзаа ажылдакчыларын хөй составтыг чыып, бистің-биле таныштырды. Бо кожуунда солун, сеткүүлдер чонга үезинде чедип турарын ажыт-чажыт чок чугаалап турдулар. Сүт-хөлчүлерге каш-ла экземпляр четпейн барган чөөн-хемчикчилер үшкү шаңналдың ээлери болуп, **600 рубльди** алдылар.

Сүт-Хөл кожуун Улуг-Хем биле Чөөн-Хемчикке көөрде, суур-даа чурттак чы чоннуң-даа талазы-биле эвээш болгай. Ынчалза-даа олар конкурска ийиги черни ап, редакция мурнундан 800 рубльге төлептиг болганнар. Кожууннуң харылзаа чериниң даргазы Өлзеймаа Сарааевна Монгуш ужуражылгавыс үезинде ажылжин таныштырды.

— Эң-не номчуштуг тыва чоннуң чагыдып алыр солуну — "Шын". Моондаа хөй чагыдыкчыларлыг болурунуң аргазы бисте бар. Апрель айга чедир чагыдып алыкчыларывыс ай санында көвүдеп олурар...

Кожуун чагыргазының даргазы Иван Шыванович Монгуш-даа, харылзаа чериниң даргазы Өлзеймаа Сарааевна-даа кожуунда суурларже почта чедкрип турар машина чогунга хомудап турдулар. Шынаплa, суурлар аразы чоок эвес, машина-балгат чеже-даа чок болза, чагыдып алыкчылары көвей болзун дээш ажылдап турар харылзаачыларга чоргаарланмас аргажок.

Кайы-даа кожуунга чоруурга, солуннарны тыва интеллигенция: башкылар, эмчилер, чагырга чериниң акша-төгерик ап турар ажылдакчылары чагыдып албайн турарын хомудап чугаалаар боор чорду. Көдээ интеллигенция бодунуң угаан-медерелин солун, сеткүүл-биле чепсеглевес чүве болза, көдээ амыдырал моон соңгаар канчап бурунгаарлаарыл деп айтырыг кижини чайгаар дүвүредип келир. Бо талазы-биле школа, эмнелге удуртукчулары, көдээде чагырга черлери өөренип көөр болза эки болгу дег.

Күзүн август айда "Шын" солун тургустунганындан бээр **75 чыл өөн** демдеглээр. Аңаа эң хөй чагыдыдгалыг харылзаачыларны, чагыдыкчыларны адап мактаар бис. Хөй чагыдылгалыг болуруңарны күзевишаан, тнилекчи кожууннарга четтиргенивисти илереттивис.

Светлана МОНГУШ.

Социал амыдырал

ЧААГАЙ ҮҮЛЕЗИ БҮТСҮН

Амгы Россия Федерациязында болуп турар политиктиг болгаш экономиктиг сандараашкын үезинде кедээ черлерде коллективтиг ажыл-агыйларның буурап дүшкенинден дыка хөй өг-бүлелер берге байдалда чурттап турарын радио, телевидениедөн-даа дыңнап, солуннардан-даа номчуп турар болгай бчс. Ынчангаш Таңды кожуунның чонунуң социал байдалы-биле таныжар дээш чеде бердим.

Таңдының кожуун чагыргазының күш-ажыл болгаш социал камгалал килдизиниң өрээлинге ук албан чериниң эргелекчизиниң оралакчызы Оксана Ыдый-ооловна Барашева мени хүлээп алды. Ук албан чериниң кол хүлээлгези чоннуң социал камгалалын хандырары дээрзин тайылбырлавышаан, Оксана Ыдый-ооловна кожуунда өг-бүлелерниң байдалы-биле мени таныштырып эгеледи. Амгы үеде Таңды кожуунда нийтизи-биле 14305 чурттакчы бар. Өг-бүлелерниң нийти саны 3943. Ооң иштинде чединмес өг-бүлелер Балгазында 580, Бай-Хаакта 104, Кочетовта 66, Межегейде 45, Владимировкада 120, Успенкада 24, Дургенде 327. Нийтизи-биле 1267 өг-бүлелер берге байдалды чурттап турар. Ол өг-бүлелерден 4652 кижи ажыл чок. Ынчангаш чединмес өг-бүлелер кожуунның нийти чурттакчы чонунуң үштүң бир кезии бооп турар. Ук өг-бүлелерниң чединмес чоруунуң кол чылдагааны – кожуун төвүнде болгаш суурларда амыдыраарынга акша-хөреңги ажылдап ап болгу дег ажыл-агыйларның, бүдүрүлгелерниң (колхоз, совхозтар) буурап дүжүп калганы. Ынчангаш бо эргилделиг үеде ажыл чок арткан, рынок экономиказының чанчыкпаан кижилер аайын тыпластап, чаа үеге дүүштүр эде тургустунар арга-мергежил-даа, акша-хөреңги-даа чогундан амыдыраар арга чок бооп кээрге, арга чадаарда бо албан черинден дуза дилеп чедип кээрин ол чугаалап олурду. Чамдык хүннерде дуза дилеп кээр кижилерниң саны 100 чеде бээр Ынчангаш оларның амыдырал-байдалын шын тодараткаш, кожуунның бюджединче кирип турар орулгазының шаа-биле ай санында 30 хире чединмес өг-бүлелерге материалдыг дузаны ыяап көргүзүп, чамдык кижилерге ажыл тып алыр арганы-даа берип турар.

Таңдының кожуун чагыргазының социал камгалал килдизи чединмес өг-бүлелерге кандыг хевирниң дузазын көргүзүп турарыл? Үш хевирниң дузаламчызы бар. Бирээде, айда бээр дузалал акша Бо хевирниң дузазын 1 хардан 16 хар чедир уругларлыг бот-не кижиге азы назы четпес уругларлыг кайызы-даа ажыл чок өг-бүлеге берип болур. Бир назы четпес уруг дээш 81 акша дузалаар. Чижээлээрге, 5 назы четпес уруглуг ажыл чок өг-бүле айда 490 рубльдиң дузазын ап болур. Ук дузаламчы акша аъш-чем, уругларга идик-хеп садарынга чарыгдаттынар ужурлуг. Ийиги хевир – хөөржүдүлгеге дузаламчы. Ажыл чок өг-бүлелер кандыг-бир кожнгүнүн ышкынган, кажыдалдыг таварылгаларда бээр. Үшкү хевирниң дузаламчызы – ажыл чок турган, божаан херээжен кижээ бээр акша.

Кандыг-бир хамаатыга үстүнде адаттынган хевирлерниң бирээзинден дуза көргүзер дээн болза, ыяап-ла кожуун чагырыкчызының тускай айтыышкынын езугаар айыттынган акшаны бээр. Таңдының кожуун чагыргазының даргазы Ольга Сергеевна Куулар кожуунда чоннуң социал камгалалынче дыка улуг кичээнгейни салып турар дээрзин Оксана Ыдый-ооловна чугаалады. Чүге дээрге чоннуң социал камгалалынче колдуунда кожуунның бодунуң бюджединден акша-хөреңги кирип турар. Ук кожуун чагыргазының социал камгалал килдизиниң бухгалтери Шораана Кызыл-ооловна Монгуштуң меңээ чугаалааны-биле 1999 чылда айда бээр дузаламчы дээш, кожуунның бодунуң орулгазындан 158 муң рубльди азы ажыл чок турган, божаан херээжен кижилерге 187 муң 300 рубльди, хөөржүдүлге дээш 33 муң рубльди, чединмес өг-бүлелерге, күш-ажылдың хоочуннарынга материалдыг дуза дээш 16 муң рубльди, инвалид уругларга 12 муң рубльди чыл дургузында тус-тус берген бооп турар. Күш-ажылдың хоочуннарынга чиигелде езугаар хөмүр-даш өртээниң 50 хуузун база берген.

Таңды кожуунда улуг-бичии инвалидтерниң нийти саны 648 кижи бооп турар Ооң иштинде назы четпес 16 хар чедир инвалид уругларның саны 451 Эрткен чаа чылда инвалид уругларга 7250 рубльдиң белээн саткан. Ук белектерни 144 уруг алган. Эрткен чылдың декабрь 3-те инвалид уруглар хүнүн эрттиреринге кожуунның чагырга даргазы Ольга Сергеевна 500 рубльди берген.

Ук социал албан чериниң даргазының оралакчызы О. Ы. Барашева бо чылдың чаа планнарының дугайында база чугаалап олурду. Ол албан черинде "Тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын өг-бүлелерге болгаш уругларга" деп программа ажылдап кылдынган. Ол план езугаар өг-бүлелер ортузунга азырадыкчы хөөнден уштунуп, биче бүдүрүлгелер, хлеб бижырып садар, ногаа өстүрер ажылдарны сайзырадырын суртаалдаар сорулгалыг. Ооң ыңай Оксана Ыдый-ооловнаның мындыг чаа бодалы аажок солун болду. Бо берге үеде айыл-халаптардан, аарыг-аржыктан дыка хөй аныяк өг-бүле ээлери амытындан чарлып турар. Дулгуяк арткан эр, херээжен кижилер көвүдээн. Чаңгыс бот кижээ ажыл-агый тудары берге болгай. Ынчангаш ботботтарынга тааржып болгу дег кижилерниң тыпчып, чаа өг-бүле тудуп алырынга дузалаар төптү бо кожуунга тургразар деп планныг. Черле ынчаш, бо Таңды кожуун чагыргазының социал камгалал килдизиниң ажылдакчыларының ажылын эки билиринге, айтырыгларны дүрген чиик харыылаарынга, чай аразында-ла каттыржы кааптар хөглүг хостуунга дыка таарзындым. Ынчангаш оларның "чонга дуза кадар чаагай үүлези бүдүп-ле турзунам" деп күзедим.

Борис ОНДАР.

ТОЖУ, ООҢ ХАЙЫРАЗЫ

Бо кыжын бистиң кожуунның хуу чонда, араттарда болгаш төрел бөлүктерде ортумаа-биле 1620 баш мыйыстыг бода мал, 579 хой, өшкү, 160 баш чылгы, 1041 баш иви, 85 баш хаван, 1322 бүгү хевирниң куш аймаа болгаш 86 баш тоолайлар хаара туттунган. Олар кышты хүр ажып эртер дээш, шудургу ажылдап турарлар. Кожуунда шээр малдың баш саны дыка кудулаан. Ынчалза-даа арткан малды өстүрер дээш, шээр мал малдап турарлар көдүрлүүшкүннүт бодалдарны кылып, ажылдап турарын санаашкын үезинде-даа, анаа-даа чугаа кадында малчыннар болгаш тускай эртемниглер дөмдөлөп турарлар.

Иви мал

Иви малдың баш саны базала дыка кызырылган. Ынчангаш январь айда кожуунда иви кадарып турар үш төрел бөлүктериниң кежигүннери-биле кожуунның көдээ ажылагый эргелелиниң даргазы С. Б. Дугур база мал ажылагыйының талазы-биле тускай эртемниглер шыңгыы чугааны кылган. Хоочун-даа, аныяк-даа ивижилер ивиниң өзүүчелинге доктаагаш, тыва чоннуң болгаш тожуларның чоргааралы иви малды өстүрүп, ооң алдын салгалын өзүп орар наш салгалга дамчыдып бээрин кызыдып турар. Иви малдап турар "Хамсыра" болгаш "Улуг Даг" төрел бөлүктериниң ивилеринге дусту вертолет-биле чедирген аңаа хереглээр чогуур акша-төгерикти кожуун чагыргазы тус чер бюджединден берген. Ол талазы-биле ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы база дузаны көргүскен. "Өдүген" төрел бөлүктүң ивилеринге ооң мурнунда дусту берип келген бис, ынчалза-даа Кызылдан ам сөөртүп алыр дузувустуң үлелгезинден алырлар.

Малдың кыштаглаашкыны бо хүннерде нийтизи-биле эки чоруп турар Хуу чон, араттар болгаш төрел бөлүктер боттарының азырап кадагалап турар малынга четчир мал чемин белеткеп алганындан кышты хүр ажып турар. "Толбул" төрел бөлүкте, Тос-Булукта, Арбыкта Балдырганныгда Арында Күштүг-Кежигде иштики малды араттар азырап турарлар.

Кожуунда бактаап турар чонну мал продуктулары-биле хандырып, уйгу-дыш чок мал ажылы-биле холбашкан араттарга: Адыр-Кежиг сумузундан Андрей Ээрилге, Анатолий Бараан Яков Самбуу, Ий сумузундан Александр Воробьев, Дмитрий Дамдын болгаш Тоора-Хем сумузундан Амир Кунгаа дээш, өскелер-даа хамааржыр.

Эрткен чылын мал чеминге 2165 тонна сигенни белеткээн, бо үеге чедир 1407 тонназы чарыгдаттынган, азы ооң 65 хуузу болган. Мал азырап турар ажыл-ишчилериниң санап бодап турары-биле алырга кышты хүр ажып эртериниң барымдаазы бар Шынап-ла, эрткен чылын хуудаа чон, араттар, төрел бөлүктер малынга четчир кылдыр сигенни белеткеп алганнар. Кыштаглаашкынны хүр ажып эртер дээн сорулга мал кадарып, кадагалааннарның бодалында ам-даа хевээр артар ужурлуг.

ТООРУК

Эрткен чылын Тожунуң тайгаларынга элбек болган. Дүжүду-даа чаагай болган. Кожуунның алды сумузунуң чурттакчылары болгаш республиканың өске-даа булуннарындан келген чон тооруктун дүжүдүн шаа-биле алганнар Чүгле Тожунуң ыяш ажыл-агыйының бүгү чондан садып алгаш, сайгарган тооруу безин 176 тонна болган. Бойдустуң чайгаар хайырлаан байлаа тоорук бо берге үеде кожуунның ажыл-ишчилеринге деткимчени берген. Бо сезоннуг ажылга эки тооруктааш, өг-бүле бюджедин байытканнарга: Тоора-Хем суурдан Сергей Ачыты, Валерий Бабушкин, Саңгы-Бадраа Кызыл-оол, Ийден – Соруннай Чашпаяк, Валера АК, Николай Чат, Владимир Дугур дээш, өскелер-даа хамааржыр.

Хамсыра, Ырбан, Сыстыг-Хем сумуларының чону чыып алган тооруун колдуунда Кызылче суг, чер болгаш агаар оруу-биле сайгарып чорутканнар.

АЛДЫ БОЛГАШ ДИИҢ

Эрткен чылын Тожу кожуунга дииң шуут чок болган. Чоннуң "тоорук бар-дыр, дииң турар ужурлуг" дээн бадыткалы боттанмайн барган. Ынчалза-даа алды тайгада бар. Чымчак алдынның тывыкчылары тайгазынче аттангылааш, ачымактарын (таалыңнарын) иштеп алгаш, келгилээни көвей.

Киштн даялап алыры – амыр эвес ажыл. Кожуунда өлүк тывыжын хүлээп алыр чер эрткен чылын бир алдыны 350-700 рубльге хүлээп ап турдулар. Ол дээрге алды кежин сорт аайы-биле хүлээп алырының өртээ-дир. Аңчылар тайгадан бадырып эккелген өлүк тывыжын өскээр кайнаар-даа чарыгдавайн, өртекке чедирип ап турганы өөрүнчүг болган. Мооң мурнунда чылдарда алды кежиниң үнези эвээш эвес турган, ам ооң кежиниң үнези улгаткан, ынчангаш аңчыларның сонуургалы улгаткан.

Тожуда аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору А. Н. Төңгүр-оол бо берге үеде акша-төгерикти тып, өлүк тывыжын аңчылардан садып ап турар. Ында дииң, алды, киш, бөрү, адыг, дырбактыг, ас, чыдыг кырза, суг күскези (норка) кештери, тооргу хинин улуг өртекке хүлээп ап турар.

Чылдан чылче эки аңнап, кожуунның белеткел конторазынга чымчак алдынны дужаап келген аңчыларга: Кол Даш-оол, Петр Кочага, Олег Орай-оол, Константин Шоодурай дээш, өске-даа аңчыларны улуг чоргаарал-биле адап болур.

Ындыг-даа болза, өртектерни үстүнден доктаадып турары аңчыларга таарымча чок бооп турар. Ок-чемзектиң, аъш-чемниң, кедер идик-хептиң, мунар хөлгениң чарыгдалы улуг хевээр артпышаан, ындыг таварылгада өлүк садыкчызы өртекти боду тургузары күченчиг.

Михаил ОНДАР,
Тожу кожуун.

Санал

ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

Ажык-чарлыг үениң келгени-биле бистиң Тыва Республикада кожуун төптеринде суурларда эрге-чагырга тургузуу бүрүү-биле чаартынган болгай. Кожуун, суму бүрүзү тускаң чагырыкчылыг апарган. Бистиң Тес-Хем кожуунда чеди суму бар. Ук сумуларда чон тус-тус черлериниң чурттакчыларының амыдыралын долузу-биле шиитпирлеп шыдаптар оолдар уругларын тергиндекчилер кылдыр соңгуп алган деп улуг аас эдип шыдавас мен.

Бүгү чуртта экономиктиг болгаш политиктиг сандараашкынның салдары-биле Самагалдай суурда массалыы-биле арагалаар чорук нептерээн. Арагага хораннанып, өлген-читкен хып дээн чалыы кижилерниң саны көвүдеп турар. Ол дээрге Самагалдайның чонунуң ханы кажыдалы, муңгаралы, эгиттинмес когаралы бооп турар.

Арагалаашкын ыяап-ла кандыг-бир материалдыг когарал азы кем-херек үүлгедиг-биле доостур болгай. Чеже хире аныяк оолдар, кыстар ол ажыг суг-биле харылзашкаш, амыдыралдың шын оруундан чайлай бергенил? Санаары берге. Оорлаашкын, арагалаашкынның үржүүнда чеже өг-бүле ядарап, когарап, чеже ажы-төл өскүс артып калган деп? Сөглээри берге.

Амгы бо берге үеде чонну чырык орукче баштаар күш кожуун болгаш суму чагыргалары болур деп дидим сөглээр мен. Суму чагырыкчызының даныыр холу, чөленгинжи арбаннар болур ужурлуг. Тес-Хем кожуунның сумуларында арбаннар ам-даа тургустунмаан. Арбаннарны тургузуп, оларның даргаларынга даянып ажылдаары суму даргаларынга чиик болгаш үре-түңнелдиг хөделиишкинни бээр ийик.

Арбан даргазы дээрге хамаарышкан өг-бүлелериниң баштыңы, экологтуг болгаш кадык чоруктун, чаа амыдыралдың эгелекчизи, кижилериниң хей-аът киирикчизи болур ужурлуг. Арбаннар дээрге эки тура дружина, малмаган, тараа-быдаа, ногаа, картофель өстүрериниң кол даянгыызы болур ужурлуг. Арбаннарга даянып, чаа амыдыралды тургузарын үе негеп келген. Мээң бо саналымны кожуун, суму чагырыкчылары деткиир боор дээрзинге идегедим.

Моторк ТИРЧИН.

СОҢГУЛДАЛАРГА УТКУШТУР

Хүндүлүг соңгукчулар, мону билип алыңар

Соңгукчуларның дорт, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының Улуг Хуралдың кежигүннеринге депшиткени кандидаттарны деткиири-биле соңгукчуларның хол үжүүн чыыр база оларны бүрүткээр дугайында ТАЙЫЛБЫР

1. "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 31, "Тыва Республиканың Улустун Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннериниң соңгулдаларының дугайында" Дүрүмнүң 22 үүлдериниг дүүштүр хол үжүү чыыр талазы-биле эгелекчилерден, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының төлөөлеттирген кижилеринден документилерни хүлээп алган дугайында чогуур девискээр соңгулда комиссиялары бижимел бадыткалды берген үезинден хол үжүү чыыры эгелээр.

2. Улуг Хуралдың кежигүнүге кандидатты деткиириниг чогуур соңгулда округунуң соңгукчуларының нийти санындан депшидилгениң эгелекчизи кым болуп турарындан хамаарылга чокка соңгукчуларның 2 хуудан эвээш эвес хол үжүү чыгдынган турар ужурлуг.

Кандидаттарны деткиир кылдыр соңгукчулардан чыгдынып киирер оларның хол үжүүнүң ең ындыкы саны бүрүткээринге эргежок чугула хол үжүктериниң санының 15 хуузундан ашпас ужурлуг.

Чижээлээрге: соңгулда округунга 650 соңгукчу бүрүткеткен дижик, 650-ниң 2 хуузу соңгукчуларның 13 хол үжүү болур болгаш ооң кырынга 13 хол үжүүнүң 15 хуузу – 1,95 болур-дур. Бо таварылгада үстүнде айыттынган округ талазы-биле бүрүткеткен соңгукчуларның саны-биле 13+1,95=14,95 эвээш эвес (соңгукчуларның 15 хол үжүү) кылдыр комиссияже киирттинген турар.

Хол үжүү салдырар хуудустарны депторлээн болгаш дугаарлаттынган хевирлиг киирер.

3. Хол үжүктерин үгле депшиттиреринге төпшээрелин берип турар кандидаттың ол соңгулда округунда идепкейлиг соңгуур эргелиг соңгукчуларының ортузунга чыып болур. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң удуртукчуларының, албан черлериниң болгаш организацияларының хол үжүү чыырынга киржилгезин хол үжүү чыырының чорудулгазынга албадаашкын кылдыр көөр чорукту болдурбас. Хол үжүү чыып турар үеде чаңгыс удаа эвес хажыдыышкыннарны кылган таварылгада, аңаа үндезилээш, чогуур соңгулда комиссиязы азы суд чыгдынган хол үжүктерин күш чок деп көөр болгаш (азы) кандидаттың бүрүткээшкинин **күш чок деп санаар.**

Россия Федерациязының харыысалга билир назы четкен хамаатызы соңгукчуларның хол үжүүн чыыр эргелиг.

4. Хол үжүү салдырар хуудуска соңгукчу хол үжүүн салыр, аңаа бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын (18 хар четкен болза, төрүттүнген хүнүн база айын немей киирер), чурттап турар черниң адрезин, паспортунуң сериязын болгаш дугаарын азы ону солуп турар документиниң сериязын, дугаарын болгаш ону тывысканының ай, хүнүн, а ол ышкаш хол үжүү салганының ай, хүнүн айтыр. Кандидатты деткиири-биле бодунуң хол үжүүн салып турар соңгукчулар дугайында сан-медээлерни хол үжүү салдырар хуудусче кандидатты деткиири-биле хол үжүүн чыып турар кижи киирип болур. Айыттынган сан-медээлерни хол үжүү-биле бижээнин езугаар киирер.

5. **Кандидат шиитпирип чораан таварылгада,** ат салдырар хуудуска үү дээш шиитпирип чораанын Россия Федерациязының Кеземче Дүрүмүнүң дугаарын (дугаарларын) болгаш адын (аттарын) айытпышаан, шиитпирип чораан хереэниң дүжүрүнгенин азы төлеттинмээнин киирер. Кандидат даштыкы күрүнениң хамаатызы болуп турар таварылгада, ат салдырар хуудуска чогуур даштыкы күрүнениң адын айтыр.

КАНДИДАТТАРНЫ БҮРҮТКЭЭРИ

1. Кандидаттарны деткиири-биле соңгукчулардан чыгдынган эргежок чугула санныг хол үжүктери бар турда, чогуур девискээр соңгулда комиссиязына бар негелделерге дүүштүр турган ук соңгулда округунга соңгуттурары-биле оларның төпшээрежип турарының дугайында кандидаттарның мурнунда-ла киирип каан билдириишкини барда, **оларны бүрүткөп эгелээр.**

Чогуур девискээр соңгулда комиссиязына кандидаттарны бүрүткээринге **киирген турар ужурлуг үүлдер болза:**

а) 1999 чылда кандидат болуп турар хамаатының орулгаларының хемчээлиниң дугайында болгаш үнген дөстериниң дугайында медээлерни ооң орулгаларының дугайында шынзылганың хоолгазы кылдыр киирер (үндүрүг органнарының демдеглээни-биле кады), бир эвес хоойлуга дүүштүр алырга, орулгаларының дугайында шынзылганы киирер хүлээлгелиг эвес болза, орулгаларны ап турар черниң аайы-биле организациядан 1999 чылда ооң орулгаларының нийти хемчээлиниң дугайында шынзылганы киирер;

б) өнчүзү кылдыр кандидатка хамааржыр эт-хөреңгизиниң дугайында **мөдээлерни** "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң № 4 капсырылгазында доктааткан хевир езугаар киирер.

Хол үжүү салдырар хуудустарны хүлээп ап турган, соңгулда комиссиялары соңгулда комиссиязының таңмазы-биле хол үжүү салдырар хуудус бүрүзүн шынзыдар база оларны хүлээп алганының ай, хүнүн болгаш үезин айытпышаан, ат салдырар хуудустарны болгаш өске-даа документилерни хүлээп алганының дугайында бижимел бадыткалды төлөөлеттирген кижиге азы кандидатка тыпсыр. Хол үжүү салдырар хуудустарны хүлээп алганының дугайында бадыткалды бергениниң соонда, ук кандидатка соңгукчуларның **немелде хол үжүүн** хүлээп алырын болдурбас.

2. Кандидаттарны бүрүткээринге **эргежок чугула документилерни** хүлээп ап турган, девискээр соңгулда комиссиязы комиссияже киирер медээлериниң ылаптыг шынныын хынаар дугайында саналды чогуур органнарже киирер эргелиг.

Кирген бүгү-ле хол үжүктерин хынаар.

Хынаттынган хол үжүктериниң аразындан бүзүренчиг эвес хол үжүктери бичии-ле илереп, оларның ең ындыкы хемчээли хынаттынган хол үжүктериниң санының 10 хуузундан эвээш эвес азы чогуур кандидатты бүрүткээринге ылаптыг хол үжүктериниң саны четпес болза, кандидатты бүрүткээринден девискээр соңгулда комиссиязы **ойталаар.**

3. Чоруткан хыналда бүрүзүн бүрүткээшкинге хол үжүктериниң доктааткан санын киирген бүгү кижилерге, а тодаргайлаарга, кандидаттарга, соңгулда каттыжыышкыннарының, блоктарының төлөөлеттирген кижилеринге, кандидатты депшидер эгелээшкинни боттандырган соңгукчуларның төлөөлекчилеринге дыңнадыр ужурлуг.

4. Хол үжүү салдырар хуудустарда бар, ынчалзажок комиссияже хол үжүктерин киирериниң мурнунда кандидаттарны депшидер дээн эгелекчилер өнедиин шыйып каапкан болза, ындыг хол үжүктерин хынаалдага болгаш учетка шуут кирбес.

5 Девискээр соңгулда комиссиязы кандидатты депшидип турарының чуруму хоойлунуң болгаш дүрүмнүң негелделеринге дүгжүп турар бе дээрзин хынаар база бүрүткээринге бүгү документилерни хүлээп алганының соонда, 5 хонуктан орайтатпайн (2000 чылдың март 1 ден орайтатпайн), кандидатты бүрүткээр дугайында азы бүрүткээринден ойталаар дугайында шиитпирни хүлээп алыр хүлээлгелиг.

Кандидат **чүгле чаңгыс соңгулда округунга** бүрүткедип болур.

6. Соңгукчуларның депшиткени кандидат ТР-ниң Юстиция яамызынга бүрүткеткен чаңгыстан хөй эвес хөй-нийти каттыжыышкынынга хамааржып турарын бадылаашкын хүнүнге чедир чылдан орайтатпайн база ол хөй-нийти каттыжыышкынында бодунуң эрге-байдалын медеглээр эргелиг

7. Кандидатты бүрүткээринден **ойталаар таварылга турып келгенде,** чогуур соңгулда комиссиязы кандидатка азы соңгулда комиссиязының, соңгулда блогунуң төлөөлеттирген кижизинге, соңгукчулар бөлүүнге, кандидатты депшиткен соңгукчуга чылдагаанын айытпышаан, **ойталаан дугайында шиитпирни** хүлээп алган үезинден бир хонук дургузунда ооң хоолгазын киирер хүлээлгелиг.

Бүрүткээринден ойталаанынга үндезин бооп болур үүлдер болза:

–кандидатты деткиири-биле соңгукчуларның ылаптыг кирген хол үжүктериниң **санының четпези** азы хыналдага кирген хол үжүктериниң аразында **ылаптыг эвес хол үжүктериниң** хоойлу езугаар доктааткан **ең ындыкы хемчээлин ажып турары;**

–"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 28 үүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр кандидаттың киргени сан-медээлериниң **бүзүренчиг эвези,** ол-ла сан-медээлериниң бүзүренчиг эвези улуг болуп турар болза, ынчан ону аңаа үндезин кылдыр алыр.

– Бо Федералдыг Хоойлуда көрдүнген өске-даа үндезиннерни сагыыры албан.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы.

Бодалдар

Чованчыы кончуг аан

Кожуун, суму чагырыкчыларын ол девискээрниң соңгуур назылыг бүгү чону чаңгыстап соңгуп, аңаа чаа езу-биле бүзүрелди көргүзүп, оваадайын кедирип, ооң ыдык даңгыраан-даа ап, эрге-дужаал алган дээш, белек-селек сунуп, эки сөстүг йөрээлдер салып, черле шаг боор бис. Ооң соонда "кара дашка харыылыг" дээн ышкаш шайлап хөглээри-даа чажыт эвес. Соңгудуп турар кижиниң чараш сөстүг аазаашкыннарын эвес, ооң профессионал мергежилин барымдаалап, чону дээш бүгү күүнүн үндүрүп ажылдаар, билдилиг организакчы кижилер херек дээш, Тываның чонун кыйгырып, референдум эрттиргени чөптүг, чон-даа ону деткиди харын. Бо дээрге Ш. Д. Оржактың эрге-чагырганы контрольдаар эргеге тус черлериниң Төлөөлекчилер хуралдарының ролюн көдүрер, оларның харыысалгазын бедидер дээн чүткүлү деп бодаар мен.

Чамдык соңгудуп алган даргалар, депутаттар хоойлудурум хажыдып, хүлээлгезин эреңгей күүседип турза-даа, оларны халаары болдунмайн турар. Ынчангаш чагырыкчы, депутат-даа кижилерге дээп болбас эрге бээринге удур мен. Ону ажыглааш, чамдык ийи-чаңгыс кижилер чонунче эвес, а бодунуң хууда амыдыралынче сагыш салыр, төрел дөргүл кижилеринге ажык-кончаа бээр күзелдигдир. Чамдык улустар ат-алдар сүргеш, боду ындыг-мындыг четпестерлиг-даа болза, судтажып, чаргылдажып тургаш, кандидатка депшидип алырдыр, чованчыы кончуг аан. Ындыг ийи-чаңгыс фактыларны чон билир болгаш акша-көпеек, ат-алдар сүрген кижилерни канчаар, соңгулдага киришпес, барбас мен дээрзин бо суурумдандаа дыңнаар-ла-дыр мен. Ооң үржүүндүн бадылаашкынга киришкеннериниң саны эвээш боор-дур. Соңгуур эргенден кажан-даа ойталава, эргим соңгукчу, сээн келир үен, амыдыралың база ында чүведир дээринден кортпайн-дыр мен. Нийтизи-биле соңгулдаларда-даа, тус чер бот-башкарылгазында-даа чедир бодап, кылдынмаан хоойлу-дүрүмнер ам-даа бар. Чамдык чарлыктар, хоойлулар саң-хөө-биле быжыглаттынмаан, ылаңгыя "Хоочуннар дугайында", "Пенсия дугайында" Хоойлулар хамааржыр.

Эрге-чагырганың күүсекчи болгаш төлөөлекчи органнарының ажыл-чорудулгазын тодараткан кожуун, сумулар уставтарын чон чугаалашпайн, бадылавайн турарындан, ында чүнү бижип хоойлужудуп алганы билдинмес. Устав болганда, ооң күүсеттинип турарын ында хамаарылгалыг чон дыңнаар эргелиг болгу дег. Чижээ: бистиң Ак-Туруг сумунуң Уставы бар дээр, ында чүнү бижип каанын чагырга даргазындан айтырарымга, "бисте ындыг чүве чок" диди. Кожуунда кандыг чүвел дээримге, ужуру-даа эки билдинмес, "ындыг чүве бар-ла хире чорду" диди.

Кожуунның Төлөөлекчилер хуралынга депутаттар соңгуурун бир удаа эрттиргеш, бууратган бис, ол хевээр кожуун хуралында депутаттарывыстың чүгле 2-зи киржип турар, үжү ам-даа чок Ынчангаш "ону-мону чугаалажып, шиитпирлеп тур бис" деп кым-даа чугааны бистиң-биле кылбайн турар. Төлөөлекчилер хуралының кожуун хуралының даргазы, секретары шалыңныг ажылдап турар чүве болганда, олар чүгле депутаттарга эвес, чонга, соңгукчуларга отчедун берзе эки деп саналдыг мен.

Ам РФ-тиң Президент соңгулдалары болур дей берди. Төлептиг кижини соңгуп алыры-биле шилилгени эки кылыры чүгле бистен хамааржыр.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.

ДААРТА — АДА-ЧУРТ КАМГАЛАКЧЫЗЫНЫҢ ХҮНҮ

ДАЙЫНЧЫ ЭШТЕРИМ

1953 чылдың күзүнүнде Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң үшкү курузунга өөренип тургаш, ону дооскуже шериг албас деп турбуже билдиришкин бижип тургаш, шеригге чорупкан мен. Бистерни бичиивистенне патриотчу туруш-сорукка кижизидип каанының салдары ол -дур ийин.

Тывадан шупту чүс хире шеригге келдирткеннер, а оларның аразында он ажыг тыва оолдар Абакандан чүк вагоннарынга олургулапкаш, Москва тавараашы, барын чүкче углай чорупкан бис. Украинаның девискээрлеринге чорувуста, өөрүүстүң чамдыызы ында шериг кезектеринге чыдып калган. Бежен шаа кижи барын Украинада Карпат дагларының шынаазында Дрогобыч хоорайда шериг албаны эрттиреривис зенитти артиллерия кезээнге ноябрь 7-ниң эртенинде чедип келген бис. Кезээвис өске шериг кезектеринде ышкаш эвес онза даалга күүседип турар болду Тодаргайлаарга: бистиң зенитти артиллерия кезээ Дрогобычның соңгу талазында Самбор, мурнуу талазында Старый деп районнарында турар хыдыкчы самолеттар кезектери-биле кады Карпаттың байлаа нефть, газты Дрогобыч, Борислав хоорайларда нефть газ болбаазырадыр заводтарны, курорт хоорай Трускавец болгаш Дрогобычның демир-орук шугумунуң белдирин дүн-хүн чок агаардан карак огу дег камгалаар дайынчы хүлээлгелиг турган. Ынчангаш үстүнде адааным хоорайларда база Карпаттарның турум чурттакчыларының адааны "Полонины" дээр сыннарының кырында "от точкаларынга" (батареяларга) шак-минут, чай-кыш чок ээлчежип, дайынчы хайгааралды чорудуп турган бис.

Ынчан "соок дайынның" чылдары болгай. Кызыгаар үрээн самолеттар-даа, парашюттар ышкаш хөй шарлардаа ужуп, дүжүр аттырып турулаан чүве. Оон-биле чергелештир Барын Украинага С. А.Бандерниң баштааны украин националистерниң үймээнин 1947 чылда баскандаа болза, оларның чамдыызы Карпаттарга чаштынып арткан. Оон ынай анаа болган каргыштыг репрессияның уржуу чонга багай салдарны чедирген. Ынчангаш янзыбүрү коргунчуг болуушкуннар ол черлерге боон турулаан. Бергелерге торулбайн, мээң чаңгыс чер-чурттуларым дайынчы хүлээлгезин кончуг эки күүсеткен.

Шеригге чадаг-чарышка шыырак спортчу чораан эжим улустуң "Каргыраалаар" дижири Сенди-Сүрүң Монгушту Тывада танывас кижи ховар. Ол милиция ажылдакчыларының уран чүүл көрүлдезиниң лауреады. 60 чылдарның эгезинде даштыкыга безин каргыраалып каапкан кижи. Ол бөдүүн ажылдакчыдан кожуунның милиция даргазынга чедир ажылдааш, пенсияже үнген. Өвүрде арат ажыл-агыйлыг чурттап чоруур. Ада-чурт камгалакчыларының хүүнде эжимге тураскааткан шүлүүмнү борта киирип көрейн.

ҮГЕР-БООЖУ ЭЖИМ

Чалыы базын кыпкан от дег
Чалбышталып турар өйде
Саян ажыр чорупкан бис.
Сактып келем, шериг эжим.
Дендин ырак Карпат даанга
Тепсеп турган үевистя
Десңиндир бодап кээрге,
Дедир ээлбес —
чалыы шаавыс.
Ынчалза-даа чүрээн чалыы
Ырлыг-хөглүг эрес чор сен.
Эжиң-өөрүң, ажы-төлүң,
Эки буян — кежиңи ол-дур.

Ада-чурт камгалакчыларының хүүнүн таварыштыр салым-чаяанныг үгер-боожу эштеримге байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды күзедим.

Кара-оол ООЛЧУГАШ.
Кызыл хоорай.

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАДАН ЧАГАА

Эжиң, эртен тыва чонуус!

Бис, тыва оолдар: Чоон-Хемчик кожуундан С. С. Сат, А. О. Ооржак, Улуг-Хемдеп А. Н. Доңдук, С. Д. Доңдуй Чечен Республикада шериг албаны эрттирип өгзөлөнгөнүстен 3 сөс чаа дыңнаттывыс. Турар үеэлерге чоогунга бо-ла отсолаалыгыстан, алгы-чаңны болу бөгөр, дүүгүрүгүн кончуг-дур. Ынчалза-даа бис шыдаар шоолаг-биле дайынчы даалгаларны күүседип, Ада-чурт мурнунга хүүзүүнге эрттирип тур бис. Маңа тура Тываны сактырга, шагаалы-ла-дыр: торээн чериңе кайгамчык чораан бойдузу кораажа кестүп, тергей чонуңуң хөмей-сыгыды, ырлыгоору кулаажа дыңнаалыг кээр-дир. Ырай бөгөргө, шынап-ла, торээн чериңе, тергей чонуңуң дыка эртен өскөрүмүн бидиивис. Шыырлыг тыва уругларны суг сактырызыска, чайлыг конгут чулуктут үзүүнде улуг калган тайга чочактерниңе дөмей-дир. Шынап-ла, тыва кыстар чүгле ырак чөрде бистерге өөс, хөрүм-даа Тывада үе чөрге ыш-өөрүүскө, чонуускө чораан, талаатты болуруп күүзүр-дир бис.

Ырак чурттаар—мынах чурттаар, чоок чурттаар—чонуун чурттаар дег тыва улустуң баштык чугаазы бар болгай. Бис ону шынчаар эде чугаалаксаар-дыр бис. Ырак чурттаар—мынах чурттаар, чоок чурттаар—улаан бичии, мынаныы чурттаар. Бо чугаага хамаарыштыр силер чүү дег бодаар-дыр силер, тыва кыстар болгаш ыш-өөр? Сл дугайын бижип, бис-биле чагаалажыңарыңарны күзүүр-дир бис.

Адрезиниз: Москва 400
в/ч 2—1005 "И"
ОПТААН.

Шериг оолдар.

АМЫ-ТЫНЫН БЕРГЕН

Бо чүүлүмнүң маадырын бичиизинде көргенимни сактып келдим. "Кажан колир сен, авай?" деп бичии төгерик арынныг оол ырак чер чоруур дээн авазынче угаанныг карактары-биле мүңгаргай көрүп турган чүве. Шак ол хөнзиг оолдуң бичии хөрээнің иштинде кандыг кайгамчык улут чүрек соп чораанын ынчан кым бодап шыдаар турган деп.

Ада-чурт камгалакчызының хүүнү — февраль 23 таварыштыр чүүл белеткээри-биле Кызыл хоорайның шериг комиссариадынга чеде бердим. Ук албан черинде шеригже келдиришкин талазы-биле харыылап турар подполковник В.С. Мамышев мээң чүүе келгенимни дыңнааш, албан бижиктериниң араазындан саазын уштуп, Чечен Республикага маадырлыы-биле өлген аныяк дайынчының дугайында дыңнадышкынны меңээ көргүстү. Ол аныяк дайынчы Шолбан Сергеевич Ыйма-Серен 1998 чылдың май 28-те шериг албаны эрттирери-биле Новосибирск хоорайның Н шериг кезээнче тускай дужаал езугаар өске өөрү-биле кады чорупкан турганын Василий Степанович чугаалады. Ук шериг кезээнге тускай белеткелди эртип, бодун тергиин эки көргүскеш, шилиттинген өске шериглер-биле кады 1999 чылдың сентябрь 11-де Чечен Республикаже албан хөрээн үламчылаары-биле чорупкан. Орта Ада-чуртунга бердинген ең эки кижизиттинген, ханы билиглиг, часпас адыгжы солдат болуп, аңаа даастынган дайынчы даалгаларны чедиишкиннг күүседип, дайынчы операцияларга идепкейлиг киржип турган. 1999 чылдың декабрь 31-де бандит бөлүглел-биле изиг тулчуушкун үезинде Шолбан чоогунда чорааны командиринче чечен часпас адыгжының дайынчы винтовкадан шыгаап турганын эскерип кааш, карак чивеш аразында халый бергеш, ону чайлады итпишаан, хөрээ-биле дуй турупкаш, өлүмнүг окту бодунга хүлээп алган. Бодунуң комендириниң тынын албышаан, тыва оол шак ынчаар маадырлыы-биле хары черге өлген. Оон мага-бодун төрээн черинге 2000 чылдың февраль 5-те (өлүрткениниң соонда, 1 ай эрте бергенде) эккелген. Февраль 10-да Кызыл хоорайга төрел-дөргүлү эш-өөрү, чону ону сөөлгү орукче үдеп ажаап каан. Оон ынай подполковник В. С. Мамышев меңээ чүүү-даа чугаалап шыдавас болду.

Оон өлүрткен аныяк дайынчының ада-иезиниң адрезин айтырып алгаш Лопсанчап кудумчузунда № 2/1 чуртталга бажыңында оларның чурттап турары өрээлге чеде бердим. Эжикти ажыдып кирип келгеш, ат-сывын билбезим арыннарын таныырым ада-иени көрүп каарымга-ла, бо үүлүмнүң эгезинде чугаалааным бичиизинде көргеним шоваа оолдуң овур-хевири, карактары сеткил-сагыжымга чуруттунуп келди. Ол буянныг ада-ие-биле чугаалажып, уктап келиримге, командири дээш чаңгыс катап чурттаар чалыы назынының ең үнелиг үүлүн — тынын берген маадыр, шынап-ла, мээң бичиизинде көргеним оол ол болду.

Олардан билип алганымбиле Шолбан Сергеевич Ыйма-Серен 1977 чылдың февраль 7-де Улуг-Хем кожуунунуң Көк-Чыраа суурга төрүттүнген. Ада-иези Кызыл хоорайже көжүп келгениниң соонда, аңаа 1 дугаар школага өөренип ону эки дооскан. Бичии кадыы баксырап турганындан үезинде шериг чоруп шыдаваан. Чүгле 21 хар чеде бергеш, Төрээн чуртунуң мурнунга шериг хүлээлгезин эрттирер дээш, боду кызып турган чорупкан. Новосибирскиде шериг кезээнге турда, Шолбандан чагаалар ада-иезинге үргүлчү кээп турган. Ону Чечен Республикаже чорудупканда, оон чүгле ийи чагаа келген Оглунуң өлүрткениниң дугайында дыңнадыгны ада-ие 1999 чылдың январь 5-те алган. Оглунуң мага-бодун эккээрин бир ай ажыг манаааннар.

Өлүрткен дайынчының мага-бодун салган хааржакты үдеп чораан аныяк лейтенант (качыгдап муңгараан ада-ие оон ат-сывын айтырып албаан) Шолбанның эш-өөрзүрек, кижизиг, үргүлчү каттырып, хүлүмзүрүп чоруурун, өөреткен үүлдерни дыка дүрген шиңгээдип алыр үлегерлиг дайынчы чораанын онзалап чугаалап турган. Дайынчызының кылган маадырлыг чоруун үнелеп, оон турганы шериг кезээниң командирлери Шолбан Сергеевич Ыйма-Серенге Россияның Маадыры атты тыпсып дугайында дилегни Москваже киргенин база лейтенант дыңнаткан.

Ада-ие (хөрээм көвүдээш, ук буянныг ада-иениң ат-сывын ам база айтырып албаан болдум) оглун ажаарынга дузалашканы дээш, ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржакка, Дээди Хуралга, "Кардо" бот-харыысалгалыг бүдүрүлгеге, "Эне-Сай" ресторанның ээлеринге өөрүп четтиргенин бо үүлге киирерин менден диледилер. Аныяк-өскенге чырыткылыг үлегер бооп, чонун, чуртун алдаржыткан Шолбан Сергеевич Ыйма-Сереннің чаагай овур-хевири бистің үүректеривиске кезээде артар.

Борис БОРБААНАЙ.

СОРУУ БЕДИК

Бистің Тыва Республиканың шериг комиссариады бо байырлалын канчаар өткүүр деп турарын сонуургап, Тыва Республиканың шериг комиссариадының шеригже келдиришкин талазы-биле оралакчызы полковник Алексей Чаландаевич Ондарга чеде бердим. Изиг саанган айтырымга ол ынчаар харылады:

— Үе чеже-даа берге болза, Ада-чурт камгалакчызының хүүнү демдеглээр бис. Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң, Ада-чурт камгалалының сайыдының, Сибириниң шериг округунуң командылал чериниң байыр чедирген дужаалдарын, кожавыс регионнарда турар шериг комиссариаттарының байыр чедирген телеграммаларын номчуп, ажылга шылгараанларга шаңналдар, шериг аттар тыпсып байырлаарывыс албан. Оон ынай ол хүннерде Тыва Республиканың Культура яамызы "Патриотчу ырлар" деп конкурсту эрттирер. Аңаа жюри кежигүнү кылдыр курлавырда полковник П. В. Морозов киржир. Февраль 22-де тыва телевидениеге ТР-ниң шериг комиссариадының комиссарының оралакчызы А. Ч. Ондарның киржилгези-биле дорт дамчыдылга болур. Аңаа Афганистанга болгаш Чечен Республикага болгулаан да-йыннарга киришкен шериглерниң дугайында улустуң салган айтырыгларынга харыылаар.

Республиканың шериг комиссариадының хандырылга байдалы сөөлгү чылдарда хөлчок баксыраан. Шериг хепти безин улуг хоорайларже сургакчылап чорааш, шериг албанныглар боттары садып алыр. Мурнунда чылдарда шериг комиссариадының ажылдакчыларынга халас чем (сухой паек) берип турган болза, амгы үеде ол акшазын-даа бербестээн. Чүгле шалың акшазын мөлдүк-калдык озалдап ап турар. Республиканың шериг комиссариадының албан бажыңын септеп-селиринге хөреңгини Тыва Республиканың Чазаа бербес, чылдың-на боттары септеп-селип ап турарын Александр Чаландаевич чугаалады. Оон меңээ РФ-тиң Чазааның 1994 чылдың август 19-та үндүргени № 979 дугаарлыг "Шериг комиссариаттарының байдалдарының дугайында" деп доктаалын көргүстү. Ында бүгү-ле шериг комиссариаттарын болгаш шериг кезектерин албан кылыр болгаш чурттаарынга бажыңнар-биле тус чер эрге-чагыргалары хандырар, оларның септелгезин база кылдырып, аштакчы, таңныыл дээн чижектиг ажылчыннарның шалыңын база төлөп бээр деп айыткан. Ындыг турбуже, Тывада ол доктаал сагыттынмайн турар. Чижээ, Кызыл хоорайның шериг комиссариадының чанында шериг баар оолдар чыттырар казарманы 1947 чылда туткан. Оон бээр ону чүгле дозулап, чугайлап турган дээрден башка, аңаа чаңгыс-даа капитал септелге кылдынмаан. Бүдүн республикага хамааржыр чыыш пунктузу шуут чок. Ужуру болза кожуннардан шериг баар оолдар чыттырар казармалыг, оларны алыр дээш сургакчылап келген офицерлер чурттадыр бажыңныг, эмнелгелиг чыыш пунктузу турар ужуруг. Ындыг пункт чаңгыс-ла бистің республикада чок. Арткан өске девискээрлерде бар.

Амгы үеде Тыва Республиканың шериг комиссариадының баштаар чери чон-биле ажылдаарының эптиг байдылга тургузуп алган. Ол болза "Изиг телефон шугуму" деп (т. 3-09-44) харылзаа шугумун тургусканы. Хамаатылар ук телефон номеринче долгап, Чечен Республикада болгаш өске-даа изиг точкаларда шериг албаны эрттирип турар оолдарның салым-чолун билип ап болур. Ында курлавырда полковник П.В. Морозов ажылдап турар. Телефон эртен 8 шактан кежээ 6 шакка чедир ажылдаар. Ол телефон харылзаазының дузазы-биле Чечен Республикада Кызыл хоорайдан Илья Монгуш, Константин Дүптенчи, Алдын-оол Ооржак, Бай-Тайга кожуундан Эрес Дамбыра, Танды кожуундан Шолбан Ооржак, Тес-Хем кожуундан Михаил Алкаев — олар шериг хөрээн тергиин эки эрттирип турар деп, медээ алдынган.

Материалдыг база болгаш саң-хөө талазы-биле байдал багай-даа болза, республиканың шериг комиссариадының ажылдакчыларының сагыш-сеткили бедик, изиг точкаларда шериг албаны эрттирип турар оолдарның-даа тура-соруу быжыг-дыр деп билдим.

Борис ОНДАР.

УЛУГ РОЛЬДУ ОЙНААН

ДАЙЫН. Ол коргунчуг сөс янзы-бүрү утко-шаныгларны дыңнаныр. Бир хөөс ол чаңгыс чуртуң шаанга оон сыгыларының арааныга болган болза, хамаатты дайыны болур. Оон сыгыда чаңгыс болгаш чаа чок дайынкар база бар. Ада-чуртуң Улуг дайыны — чаңгыс дайын болуур. Фашистиг Германияның баскын чуртуунга, АКШ-ның Вьетнамга, АКШ-ның холигархиязынга-биле НАТО блогунуң чурторының Югославияга удур агрессиязы чаңгыс хөөс дайынкарга хамаарыр.

Делегейниң бирги дайыны (1914—1918 чч.) база-ла чөптүг эвес дайын-дыр. Ынчан капиталистиг системаның делегей ажыл-агыйының буурааш-кынының түңнели-биле улуг-улуг империалистиг чурттарның делегейни үлежип алыр болгаш аңаа салдар чедирериниң көскү демиселиниң салдары-биле ол кыптыгып үнген. Оон соонда делегейниң ийиги дайыны (1939—1945 ч.ч.) болган. Ол дээрге делегей реакциязының күштериниң болгаш гитлержи Германияның, фашистиг Италияның, империалистиг Японияның өскүткен дайыны болур. Гитлержи Германияның шериг-бүдүрүлге күүүзүн тургузарынга 1924 биле 1929 чылдарда АКШ-тың, Англияның, Францияның, Италияның, Японияның, Германияның болгаш Бельгияның саңхөө комитединиң экспертте-ринниң хүлээп алган Делегейниң бирги дайынынга Германияның үндүрген когаралының орнун катап тургузуп бээриниң хемчээ улуг салдарлыг болган. Ол хемчеглерни дес-дараалаштыр "Дауэстиң планы" (Дауэс дээрге Морганның бөлүү-биле харылзашкак американ улуг банк директору-дур), "Юнганың планы" дээр. Шак ындыг янзылыг баштай Дауэстиң, оон соонда Юнганың планы апарган. Ынчангаш американ капитал Европаже хостуг кирип эгелээн болгаш гитлержи Германияның шериг күүзүн улгаттырган. Ол дээрге Совет Эвилелинге удур дайынга ажыглаттынар ужуруг көскү болгаш тодаргай хемчег болган.

ОЛ, ШЫНАП-ЛА, ындыг болган. 1941 чылдың июнь 22-де эртенгиниң 4 шакта гитлержи Германия Совет Эвилелинче оор езу-биле халдаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының эгези ол болган. Англияның болгаш АКШ-тың монополиялары ССРЭ-ге удур дайынга гитлержи Германияны чепсек кылдыр ынчаар ажыглаарын чедип алганнар. Ынчалзажок ол агрессия оон соонда барып ол-ла чурттарның боттарынче удур угланган. Оон кадында шак ындыг янзылыг делегейниң ийиги дайыны 1939 чылдың сентябрьның 1-де гитлержи Германияның Польшаже халдааны-биле эгелээн. Ол дайынынга Италия биле Япония база-ла ең идепкейлиг киржи берген. Ынчангаш бо дайынның чер-девискээри улам калбарган. Чүгле Европага эвес, а харын-даа Азия биле Африкаже калбара берген. Ылаңгыя 1941 чылдың декабрь 7-де япон дайынзырактарның американнарның Оожум океанда Перл-Харбор (Гавай ортулуктары) деп улуг шериг-далай баазазынче хеп-хенертен халдааш, ону узуткааны-биле ол Оожум океанга база-ла калбара берген. Оон улаштыр Соңгу Африка четкен.

Делегейниң ийиги дайыны кижи төрелгетенниң төөгүзүнде ең-не улуг дайын болган. Бо дайын алды чыл азы 2194 хүн үргүлчүлээн. Аңаа 61 чурттар идепкейлиг киришкен. Дайын чорудулгазы Европа, Азия биле Африканың 40 чурттарының чер-девискээринге калбарган. Ол-ла чурттарның чепсектиг күштеринче шупту 110 млн. кижини кыйыртган. Ол-ла дайынның чорудулгазының үезинде 50 млн. кижи өлген, оон 20 млн-у Совет Эвилелинге онаашкан.

Гитлержи Германияны, фашистиг Италияны, милитористиг Японияны тиилеп алырынга Совет Эвилелиниң ролю улуг болган. Оон түңнелинде дыка хөй чурттарга национал-хосталгалыг шимчээшкин калбарган. Колониалдыг болгаш хамаарылгалыг чурттарга улай-улай улусчу демократия тиилээн. Ынчангаш ол делегей чурттарының деңзигүүрүн тайбын амыдыралче чая баскан Ада-чурттуң Улуг дайыны делегейге ындыг улуг салдарлыг болган.

Алексей МОНГУШ
Чаланна хоорай.

Екатерина ТАНОВА

ЧАҢНЫЫЛ ЧАМНЫҢ ЧУРААЛАРЫ

Барымдаалыг тоожу

6. ИДЕГЕЛ ЧОК ТАҢНЫЫЛ

(Уланчызы. Эгези № 18,19 "Шында").

Бистің өөвүстүң ханазынга ачамның бодунуң кылганы игил, бызаанчы база орус дошпулуур үргүлчү азып каан турар чүве. Ол хөгжүм херекселдеринге өгде улуг улус дооза ойнаар чүве ийин. Олардан аңгыда Ичин угбавыстың ийи хомузу база бар. Оларын ол чиңге-хомус, чоон-хомус дээр кижи. А бис көөрүүскө, дөмей-ле хомустар чоржук, та чүге чоон, чиңге деп турган кижи ийик. Оон ол хомустарын база ачам соп берген дээр чораан.

Бир катап угбавыс өгге чок турда, Буга акым-биле оон ийи хомузун хааржаандан уштуп алгаш, ийи тарай тудуп алгаш, хомустаан улус өттүнүп, дааладып-ла ор бис. Даштын инек саап турган угбавыс, та канчап дыңнап каапчык, ол хирт-бурт кире халып келгеш, бистен хомустарын ушта соккаш, бистің баштарывысче бир-бир чыс кылдыр часкагылай каапкаш, көскенидир:

— Хомустарым дылын сыйып частыңар. Ам оларга дегбеңер, азалар— дээш, хомустарын идик хевирлиг хаптарынга хаптаашы, каас хааржакчыгажынче киир каапкаш, үне халыды.

Дегбенер дээнде ам кайын аңаа дээр ийик бис. Угбавыстың каас хааржаанче хараадал-биле кайгап ор бис. Буга тура халаашы, акывыстың ханада аскылап каан турган игилин болгаш бызаанчызын дүжүрүп келди. Ам оларны ийи тарай тудуп алгаш, дөөледир хирээлей бердивис. Акым харын олар-биле ойнаарын чөпшээрээр кижи чүве. Чүгле "орус дошпулуурга дегбеңер, хөөнүң үреп кааптар силер" дээр кижи чүзе, а оозунуң ол хөөн деп чүвезин та кайызында чүве ийик, ону кижи билир эвес. Чүгле авам элдеп кижи. Ол дошпулуурга өгде улус чок турда, ойнаар. Улустугда ону ойнаарындан та чүге эпчоксунар чүве ийик. Мен-не дошпулуур ойнап билир турган болзумза, харын ону хамык улус мурнунга ойнаарындан черле ыятпас боор мен.

Бир-ле хүн өгге улус чок турда, авам орус дошпулуурну ханадан дүжүрүп алгаш, орунга сандайланып олуруп алды.

— Даштыгаа улустан көрүп тур. Кижи кел чытса, медээлээр сен — дээш, ойнап-ла эгеледи. Оон ойнап орар аялгазын билир мен. Угбам сутларның ырлажып турар ырызы-ла болду. Авамның ойнап орарының тааланчыы-ла кончуг. Эжик аксынга ону таалап дыңнап олурумда, таңныыл хүлээлгем уттундурган. Бир көөрүмге, кырган-ачам мырыңай өг чанында бо кылаштап олур. Девидээн уумбиле алгырып-ла үндүм:

— Авай, кырган-ачам кирди-ле!

Авам ойнап орган дошпулуурун орун кырынче кыңкылдыр октапкан.

— Оо, дошпулуурга ойнаарың аажок ышкажыл, уруум — деп, кырган-ачам мактайдыр.

— Чок, чок, бо уругнуң ынчап органы ол ыйнаан — дээш, авам менче шыңгыы көрүп кагды. Таңныылдадып каарга, идегел чок болганым дээш, мени чемелээни илдең. А мен чайттылады каттырыпкаш, хем кыдыынче бурт дээн мен. Кежээ улус өгге чыглып кээрге, ачам сугларга ол таварылганы чугаалаптарымга, улус каттыржып шаг болган.

— Дошпулуур ойнаарындан чоп ыядыр сен, авай, харын солун-на болгай — деп, Чылбак акым чугаалай-дыр.

— Че анчыг кадай кижи хомус кулаа долган орарга, эпчок-ла болгай. Харын бо амытанны таңныылдадып каарымга, идегел чок болганы ол ышкажыл — дээш, авам база каттыра берген.

7. КУЛУГУР-ЛА КУШКАШ-ООЛДУ

Бистің аалдың оолдары хүрежип ойнаарынга аажокла ынак улус. Чес-Булуң кыдыында шыкчыгашка бо-ла хүрежип, кым күштүгүл, кым кошкагыл дижип маргыжыпла турар. Мен база акымдан чыда калбас, оларның аразында барган турар мен. Оолдарның эң-не улуу болгаш шыыраа Буга акым турган. Ол оолдар-биле шоолуг хүрешпес, дөмей-ле ол октап алыр. Ол харын оолдарга хүрежир аргазын айтып берип, "Бутта! Дегээле!" деп алгыгылай каап турар.

Бир хүн оолдар база-ла хүрежир дээш, шыкче маңнажыпкан. Мен база оларның соондан халып ыңай болуп чыдырымда, авам кый дей берди:

— Бээр кел, бажың кончуун, ана хоютку-ла. Өрүп берейн, кай — дидир.

Тура чогум кончуг, дыргак туткан авамның мурнунга олурупкан мен Аа богда, салбарартыр тутчу берген баш дүгүн дырааргa, ол дег түвектиг, аарышкылыг чүве чок, бир-ле эрээ-хинчек чүве-ле болгай. Авам арта-ла шимчеп, кыймыңнава, дорт олур деп дужаагылаар. Бо оолдар ышкаш дөңгүр баштыг болзумза, деп оларга адаргай бээр мен. Баш дүгүн авам катап-катап чылбыйтыр дырагылааш, ийи ходугур чашчыгаштарны дыңзыды өрээш, уштары чазылбазын дээш, пөс эскиндилери-биле так кылдыр баглап каар. Ынчап арай деп хосталып алгаш, хүрешкен оолдарже маңнапкан мен. Ийи чашчыгаштар чүгле ходуңнаар чүве. Оларже-даа сагыш салбайн, оолдарны өттүнүп, девип кириптим. Оолдар девип, дөңмектерин часкагылап, олбо талаже үзер бугалар дег хыйыртажып-даа турар. Мени тоор кижи чок хире боорга, бодум онаамны кыйгырып алгаш, хүрежи бердим. "Кончуг мөге кирди, оолдар, оваарныңар!" деп, Буга акым оолдарны хөөредип-ле тур. Чүге ындыг чүве ийик, менден улуг шыырак оолдар-биле хүрежип эгелээлек чорумда-ла, олар ойта кээп дүшкүлээш, "Октаттым, октаттым!" дижип алгыржы бээр. Чүгле менден бир хар улуг-даа болза, менден чолдак Кушкаш-оол мээңбиле дыка үр хүрежип тур. Оолдар долгандыр турупкан алгыржып, хөөреткен, а бо кончуг чолдак Кушкаш-оол мени бөөлдеп-бөөлдеп, черже пет кылдыр октапты. Ол амырап девип-ле тур. Буга акым оолдар-биле кады каттыржып тур. Сүвүрлү берген шенээм аарыры кончуг боорга, өөмче алгырып ыглавышаан маңнаптым. Өг даштында ачазынга дузалажып сиген кезер кадыыр таптап орган Чылбак акымга чаргылдаштым:

— Ол Кушкаш-оол деп чолдак чүве хүрешке мени октапты, бо шенээмни көрбес сен бе, сүвүрлү берген, аарып тур. Сен ону барып эттевит, акым. Буга тоовас чүве-дир — дидим.

Чылбак акым аажок каттыра берди.

— Хүрешке черле ындыг: күштүг кижи октаар, кошкак кижи октадыр. Онаан октап алган мөгени эттеп-ле турар чүве болза, мөгелер артар чүве бе — дээш, улуг акым база тоовады. А мен хомудавышаан мен. Ол хүн хорадааш, оолдарже барбаан мен. Даартазында таптыг-ла бодал бодап алдым эвеспе. Талдан чинге будук сып алгаш оонбиле Кушкаш-оолдуң оргазынче шыкпыыштаар бодап алдым.

Шыпкыыштаарымга, Кушкаш-оол кайы хире алгырар ирги деп бодап, шыкпыыжымны хыыладыр чайып тур мен. Бир көөрүмге Кушкаш-оол бо молдурга мунуп алган кел чор.

— Аа, сени канчаар эвес мен — дээш, шыпкыжым чайбышаан уткуй маңнаптым. Кушкаш-оолдуң арын-шырайының чаз ыы кончуг. Ол дүште-даа чок:

— Дүрген ушкаш, молдургалар чарыштырарывыс олдур, бо молдурганы база чарыштыраалы — дидир.

Дүүнгү кончуг өжээним олла дораан уттундурган. Бедиктенип турган, Кушкаш-оолдуң молдургазының соонга ушкажыптым. Молдургавыс думчуун шүш кылгаш, чыраалап ыңай болган. Чүгле чындыңнаар чүве.

8. ПАРЫШТЫҢ КАРА ХОМУДУ

Улуг акывыс Чылбак Чадааанага бижик сургуулунга өөренип алгаш, улуг улуска бижик башкылай берген. Буга акымбиле меңээ база үжүк айтып берип, өөредип турган. Буга дораан өөренип апкан, номчуп-даа, бижип-даа билир, ол школага күзүн өөренип кирер деп турган. Мен база шаамбиле үжүктерни танып, номнар, солуннарда улуг кара үжүктер-биле бижээн сөстерни үжүглеп номчуптар апарган мен.

Бир хүн акым "Чаа орук" деп номдан улуг үжүктербиле карартыр парлап каан сөстер номчуткан. Үжүктерни доозун билир болдум. Үжүглеп-ле ор мен: пы, а, ыр, и, ыш, к, о, ым, у, н, у.

— Ам кожуп номчу, чүү дээн-дир — деп, акым айтыра-дыр

Чүү дээнин билип чадааш, катап-катап үжүглеп-ле ор мен. Ол хиреде чүү дээнин билип чададым.

— Бо канчап дедир барганың ол, оон-даа узун сөстерни үжүглеп номчуптар турбадың бе — деп, Чылбак чемелей-дир.

Пы, а, ыр, и, ыш... Чеже үжүглээр боор, чадап кааш, түвексине берген мен.

— Че, че, туруптум ай — дээш, өгден үне халып чоруй барган мен.

— Чалгаа чүвени мону — деп, акым хыйланы-дыр.

Өг артынга баргаш, көрүп турарымга, сери адаанда кара хомуттар караам уунда көстүп келди. Сактыырымга, демги үжүглеп орган сөстеримде хомут деп сөс бар ышкаш болган. Ам-на алгырдым.

— Номда чүү деп бижээнин билир мен!

— Чүү дээн чүве-дир? — деп, Чылбак айтыра-дыр.

— Парыштың кара хомуду" дээн чүве-ле-дир — дидим.

Өгде улус каттыржы бердилер.

— Ол "кара" деп сөстү кайыын тып алганы ол дээр силер — деп, ачам база каттырып ор.

"Париж коммуну" деп бижээн сөстү билип чадааш, бодум ынчаар чогаадыпканым ол-дур ийин. Ында "кара" деп сөс харын чок, а сери адаанда кара хомуттар азып каан турарын көрүп кааш, ынча депкен хире мен. Оон соонда ачам суглар аът хомуттаарда, "парижтиң кара хомуду кайда барды" дижип баштактаныр апарган.

(Уланчылыг).

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

ХАМЧЫК ААРЫГ

ЧАРАШ МӨЗҮ-ШЫНАРЛАРНЫ — ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ

Арагалаашкын болгаш өске-даа наркологтуг аарыглар ниитилелде социал-экономиктиг өскерлиишкиннерниң, чоннуң үзел-бодалының, күрүненің ап чорудуп турар хемчеглериниң боттаныышкыны-биле өскерлип турар.

XX үс чылда алкоголизмден аарыш чоруурларның саны улгаткан болгаш оон аарып болурунуң уржуктары көвү дээн. 1938 чылда төрүттүнген эр кижилерниң 8,2 хуузу алкоголизмден аарый берип болур болза 953 чылда төрүттүнгеннерниң 20,3 хуузу а 1973 чылдың аныякта ры үгле алкоголизмден эвес наркоманиядан аарый берип болуру көвүдээн. Амгы үеде ийи өөреникчилерниң бирээзи-ле араганы ишкен, таакпыны тырткан болза, харын-даа чамдык таварылгаларда бичин класстарның өөреникчилериндеи анашаны шенеп тырткылааннар безин бар болуп турар. Ынчалза-даа кижи бүрүзү арагачы азы наркоман болу бербес дээрзи кымга-даа билдингир.

Алкоголизм — өг-бүленің хамчык аарыы дээрзин эртемденнер тодараткан Алкоголизмден аараан элээдилер биле арагачы ада-иелерлиг уругларның психологиязы дыка дөмей. Арагалаар өг-бүлелерде болуушкуннар аңгы-аңгы-даа болза, ооң кол утказы чаңгыс аай дөмейлешкек.

Өг-бүленің кежигүннери шупту сагыш-сеткилинден бир-ле чүве дээш дүвүреп, ындыңдан аарып чоруурлар. Ижер ада-иелер уруг дарыының кижизидилгезинче сагыш салбас а байгы-ла бодалы — ээлчеглиг баш аарыын канчап эмнээри, кымдан, чүден, чүү деп дилениири А уруг-дарыының ижер-чиири уттундуруп чыдып калыр.

Алкоголизм — өг-бүленің улуг чажыды Хоочурап аараан элээдилер өске кижини хүндүлээр деп үвени билбестер. Ынчанмайын канчаар, өг-бүледе бодун болгаш өскени хүндүлээр деп билиишкин чокта. Ынчалдыр-ла бо бүгү долгандыр турар кижилер биле харылзааны нарыыдадыр. Кижи бүрүзүнге билдингир болуру-биле дараазында бир чижекти киирип көрейн.

Өг-бүленің кежигүннери шупту сагыш-сеткилинден бир-ле чүве дээш дүвүреп, ындыңдан аарып чоруурлар. Ижер ада-иелер уруг-дарыының кижизидилгезинче сагыш салбас, а байгы-ла бодалы — ээлчеглиг баш аарыын канчап эмнээри, кымдан, чүден, чүү деп дилениири. А уруг-дарыының ижер-чиири уттундуруп чыдып калыр.

Бистің найыралдыг болгаш бичежек коллектививиске бир-ле хүн херээжен кижи ажылдап чедип келген. Чаңгыс черде ажылдап турар эш-өөрүмден сонуургап айтырарымга, улуг ажылдакчы кижиниң өөнүң ээзи-дир дидир. Үелер эртип-ле турган. Эскерип турарывыска, чаа ажылдакчывыс ижеринге сундулуу аажок болду. Ол чеже-даа чажыртынып бүдүүлээргe, шивегейни шоодайга канчаарвиз-биле, шупту болдунар-ла шаа-биле дузаны көргүзүп, деткижер улус бис. Чаа келген коллегавыска кандыг аргабиле дузалажырын боданып турган, даргавыс ону өске кожуунче ажылдадып чорудупкан үүве. Чаа чеде берген черинден үр болбаанда, "ижип туруп берген" деп дыннадыг алгаш, даргавыс дедир келдирип эккелген. Хоочураан алкоголизмден аараан бо херээжен ийи, үш ай дургузында улаштырыптар, а оон үнерде үгле эмчи дузазыбиле сегиир кижи болду. Ол үелерниң дургузында иезиниң ижеринден оспаксырааш, ийи уруу оон ойталаан, а ашаа чүнү-даа канчап чадааш, чарылган деп мунгаранчыг медээни бир хүн дыннадывыс.

Ам канчаар эживистің аар согугга таварышканын үлежип, 55 харлаарынга чедир арай деп ылдыртып келгеш, хүндүлүг дыштанылгаже үдеп чоруттувус. Шагда эки үелерде болза, ынчаар ижер кижидаа ховар болур үүве. Чүге дизе ол үелерде кижизидилге ажылы шыңгыы болгаш негелделиг турган. Ынчангаш ажылчы коллективтериң боттарында улусчу судтар чогуур шинтпирлерни үндүрүп, эки ажылдап турганы хөйнү чугаалап турар.

Эмчи талазы-биле тайылбырлаар үүве болза, алкоголизм дээрге араганы доктаамал ижер, ол чок болза магаболу-даа, сагыш-сеткили-даа шыдашпас кылдыр аартып келир арагадан хамаарылгалыг хоочураан аарыг-дыр. Чоорту арагачы кижиниң төп нерв системазынга, иштики органнарынга база бүгү организминге бүдүмелдер солчулгазы өскерлип, кадыкшыл байдалды баксыраар, оон аңгыда чон ортузунга хүндүткелин чидирер. Арагалаашкын ниитилелге улуг когаралды чедирип турар аарыг. Ооң хайындан хөй-хөй өг-бүлелер качыдап, кем-херек үүлгедиишкиннери бүрүткеттинип, хөй-ле кижилер карааның суун ижип чоруурлар. Ынчангаш бо аарыгны чавырыдырары-биле кан кадык амыдыралды, чараш-мөзү шынарларны аныяк-өскенге суртаалдап чоруулунар.

Тамара ШИРИЖИК.
Республиканың наркологтуг диспансериниң кол эмчизи.

АПТЕКА АЛБАН ЧЕРЛЕРИНДЕ

ЧЕТПЕСТЕР ИЛЕРЕТТИНГЕНДЕ — ЧАЙЛАДЫР

Тываның Чөпшээрел-бүрүткел палатазының чанында медицина болгаш фармацевтика ажылынга чөпшээрел бээр комиссия бо чылдың январь айда Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик база Улуг-Хем кожууннарда аптека албан черлеринге ээлчеглиг хыналданы чоруткан.

Бо кожууннарда чөпшээрел алган ниитизи-биле 16 аптека чонну эргежок чугула бирги хереглелдің эм-таң аймаа-биле хандырып турар. Ынчалза-даа чамдык албан черлеринде ажылдаарынга база эмтаңны шыгжап кадагалаарының талазы-биле байдалдар негелдеге дүүшпес дээрзин комиссия түннээн.

Улуг-Хем кожуунда чөпшээрелдиг 7 аптека ажылдап турар. Хууда сайгарлыкчы У. Өлчейниң аптеказында эмтаң аймаа хөй янзы болгаш садып алыкчыларга эмнерниң тайылбырын бербишаан, эвилең-ээлдек чаңы-биле чонну бодунче хаара тыртып турар. Ол үүнү көргүзүп турарыл дээрге У.Өлчей бодунуң шилип, өөренип алган мергежилин кончуг эки билир дээрзин херечилеп турар-дыр. Бо аптеканың ажылындан үлегерни дараазында черлерниң чедип алыры күзенчиг

"Тыва фармация" күрүненің каттышкан бүдүрүлгезинге хамааржыр 41 дугаарлыг база хууда сайгарлыкчылар Ч. Баз-оол, А. Доржу олар ның аптекаларында санитарлыг болгаш өртке удур камгалал байдалдар негелдеге дүүшпес. 41 дугаарлыг аптека эмнерни садып-саарарындан аңгыда, ону бүдүрүп үндүрүп болур деп чөпшээрелди алган-даа болза, херек кырында ол ажыл-чорудулганы шуут кылбайын турар болган Бо аптека үгле 18,4 дөрбелчин метр шөлдүг бичежек тар өрээлде хирезинде аъш-чем аймаан садып турары канчап-даа негелдеге дүүшпес. А эмнерни фармаколог тускай эртеми чок садыгжының садып турары улуг хажыдыышкын боон турар Ол ышкаш Ч. Баз-оол биле А. Доржунуң аптекаларында байдал оон-биле дөмей. Ынчангаш комиссия бо аптекаларның ажылдаарын соксаткан. Сайгарлыкчы Л. Ооржак чөпшээрелди алза-даа, чаңгыс-даа катап ажылдап көрбээн. Улуг-Хем кожууннуң төп эмнелгезинге хамааржыр аптека чогуур документилер болгаш чөпшээрел чок ажылдап турганы илерээн. Бүдүн чылдың дургузында касса аппарады чок саарылганы чоруп турганындан, чеже түңге эмнерни садып, орулга киирип ап турганы билдинмес. Улуг-Хем кожуунуң үндүрүг инспекциязы чаңгыс-даа катап хыналда кылбаан. База ол ышкаш Улуг-Хем кожуун эмнелгези амгы бо үеге чедир чөпшээрел чок ажылдап турар болган. Ынчангаш ТР-ниң Медицинаның албан камгалалдыга девискээр фондузундан немелде акшаландырыышкын алыр аргазын чидирген.

Чөөн-Хемчик кожуунда ажылдап турар чөпшээрелдиг дөрт аптеканың ийизинде үстүнде айыттынган ышкаш четпестер бар болганындан ажылдаар эргелерин түр када хораан.

Сүт-Хөл кожуунда "Тыва фармация" ККБ-ге хамааржыр 11 дугаарлыг аптеканың, "Элита" КХН-ниң, сайгарлыкчы Г Ховалыгның ажылында четпестер барын комиссия илерткен.

1 дугаарлыг аптека эн-не бөдүүн эмнерни безин кылбайын турар. Аптеканың оран-савазы авария болур чыгыы байдалда, ооң септелгезинің дугайында тус кожуун, суму чагыргалары, "Тыва фармация" (ККБ) сонуургал чок. Ооң түннелинде, чон боду качыгдап чыдып каар дээрзин удуртукчулар утпаза эки боор. А аптеканың эргелекчизи Э. Ондар кол нуруузунда бодунуң ажыл-хереэн чогудуп, хуузунда аптека ажыдып алыры-биле өйлежип турары билдинген.

"Элита" КХН-ниң ажылдаар чөпшээрелин комиссия түр када күш чок болдурган турган. Ынчалза-даа шинтпирни күүсетпейн, кара турызында ажылдаарын үргүлүүлээн Аптеканың оран-савазы күрүненің хайгаарал албаннары: өртке удур болгаш санитарлыг негелдерге дүүшпес, эм-таң аймаан шын эвес кадагалап турар. Бар эмнерниң ассортиментизи кызыы, үгле 95 аңгы аттарлыг эмнер бар, касса аппарады чок, тускай фармацевтика эртемниг ажылдакчы садыглавайн турарындан бо аптека моон ынай ажылдаар эргезин казыткан, Г Ховалыгга бар четпестерни эдип алыры-биле хуусааны берип, ажылдаарын түр када соксаткан.

Ынчангаш үстүнде ады кирген кожууннарның аптека албан черлери чуртакчы чонну эм-таң аймаа-биле хандырар эн кол ажылын кошкаш кылбайын, эки ажылдаарын күзен ортүвүс.

Айлана БИЧЕ-ООЛАН.
Тываның Чөпшээрел-бүрүткел палатазының специализи.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ХАРЫЫ БЭЭРИН НЕГЕП АРТЫМ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Социал политика талазы-биле комитединиң, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлде яамызының инвалидтер-биле ажылдаар кылдистің, республиканың төнек аарыглар эмнелгезинің, Бүренниң бажың-интернадының кичээнгейинге.

Мээң хеймер оглум Сайдаш Тюлюш (ам чок) кулааның дыннаары багай болу бээрге, пенсияны тывыскан турган үүве. А 1994 чылдан эгелээш, бажы аарып эгелээн. Чылдагааны билдинмес. Ол аарыы дээш анаа-ла боду хөлзээр апарган. Чогум таакпы-даа тыртып, арага-даа амзап көрбээн. 1994 чылда республиканың төп эмнелгелерінге шинчилелдер эрткен соонда, тенек аарыглар эмнелгезинге эмнедир деп түннелдн үндүрген. Аңаа чыл чылы-биле эмнетсе-даа, бажының аарыыры хевээр арткан. 1999 чылдың часкаар оглумну алыр дээримге, "өкпези аараан, бичии эмнептээлиңер" дидир. Чай дужун кээрге, оглумну алгаш, туберкулез диспансеринге шинчидеримге, харыызы дыка багай болган. Эмчилерниң сүмелээни-биле оглувуска Бүренниң бажың-интернадынче путевканы Кадык камгалал яамызындан алдывыс. Ынчалдыр оглувусту Авыйганга чедирип каан бис. Ынчан октябрь ай эгези үүве. Бир неделя эрткенде, барып эм-таң, чылыг идик-хем чедирип берип чордум. Оглум: "бажым аарыыр, баарым аарыыр-дыр, ачай. Бо эмнелгелер дыка багай, кижини эттээр-дир. Мени кагба даан, ачай" деп, дилеп, чаннып чыдып калды. Хая көрүү бергеш, караам чажын чажырып, "сегип кээр сен, оглум" дээш, эмчилерге бүзүрээш, каапкаш чоруй барган мен. Эмчилер-биле харылзажып турары-биле адрезимни база арттыры каан кижи мен. Оон ийи ай эрте бээрге-даа, сураг, декабрь 22-де авазы чеде бээрге, оглу шуут таныттынмас, үгле кежи-биле сөөгү арткан, туруп-даа шыдавас, кижиге үнү-даа четпес болган. Улуг эмчизинге ужуражыр дээрге эмчилери-даа чок. Ам канчаар, оглувусту бажыңывыска эккеп алдывыс. Бир ай бичии ажып чорда, баары шыдашпас кылдыр аартып келген. Балгазын эмнелгезинге чедиреривиске, "Сой" эмнелгезинче чорудупту. Ол-ла дүне эмчилер чогуур хемчеглерни ап турда-ла, багай оглувус шыдашпайн барган. "Өкпезинде-даа эвес, баарында" деп түннелди эмчилер үндүрду. Аарыгны шын тодарадып, аарыг кижиниң аарыгларын, мага-бодун өөренип көрүп албайн, **күштүг эмнерни чаткек-хемчеал чокка сакыртып турганындан** баары шыдашпаан болду. Үстүнде эмнелгелерге аарыг улустуң үгле пенсиязы херек болуп турары ол бе? Ында ажылдап турар эмчилерге хамааршытыр үү деп чугаалаарыл? Кижи амытан кандыг-даа аарыг-аржыкка таваржы бээр болгай, **эмчилерге бүзүреевейн, кымга бүзүрээрил?**

1999 чылдың январь айда КНО-нуң Хөгжүлде программазының төлевилел программазының директору Фредерик Клаус Тываның үстүнде эмнелгелерге чораннар. "Бээр кирген кижилерниң чуртталгазы олла, маңаа төнер бе?" деп айтырып турганы бадыткап турардыр. А журналист Кан-оол Сат ол улусту көргеш, "кижи сагыжына концлагерь кирер, коргунчуу кончуг" деп бижээни шын-на турган боор. Клаус түннелинде мынча дээн: "Бөгүн көрген үүлдеривис шуут-ла коргунчуг берге-дир". Бо эмнелге албан черлеринче үгле өлүр дээш кирер үүве бе деп айтырым бар? Эмнээшкиннерни чоруткаш, анализтерин ап, түннел үндүрүп турар бе? Рентген шинчилелерни кайы хире болгаш эрттирип турарыл? Өкпези кадык кижи үүге туберкулезтан аарый бээр таварылгалар бо эмнелге черлеринде барыл? Республиканың тенек аарыглар эмнелгезинде база Авыйганда ажылдап турар улуг, бичии эмчи ажылдакчыларының саны аарыг улустуң санындан хөй деп болур мен. "Инвалидтерниң социал камгалалының дугайында" РФ-ниң Чазааның 1995 чылда хүлээп алган Хоойлузун кымнар боттандырар, түннел үндүрер үүвел? **Ырак-узак кодзо черлерде аарыг, инвалид кижилерге кандыг-даа чаргелделер, детсакчалер чөтпейн турарын үү деп тайылбырлаарыл?** Мен оглумга 10 чыл иштинде дыннаар аппаратты тып чадаан мен. Ам ооң хереэ-даа чок. Чаа-ла 22 харлыг чаш оглумну бо үстүнде эмнелге черлерининг аразында сөөртүп турган, оскунуп алдым.

Солун, сеткүүлге материалдар үнерге номчуурга, чон дээш ажылдап, сагыш човап, дузалажып-ла турар боор, а херек кырында ол даргаларга киреррге, аай-дедир чугжурунга өй боор чораан, азы чок болза, "акша чок" деп бо ийи сөс аксында шуут-ла эптежип калган.

Мээң бо бижээнем үүлүнде киирип турар черлериниң удуртукчуларындан хорыыны солун сөрнын тоорыштыр алырыыны мокол, негеп сөртүм.

Мосдыр-оол ТОЛБОШ.
Балгазын суур.

ГРИПП

БОТТАН ХАМААРЖЫР

Ол — үстүкү тыныш органнар аарыгларының эн-не нептереңгей болгаш аар эртер хевири. Үгле дизе ооң тывылдырыкчылары — вирустар чыл келген тудум-на боттарының шынарын өскертип, баш удур камгаланырының аргазын нарыыдадып турар. Бисте колдуунда А биле В хевириниң вирустарынга удур тарылгаларны кылып турар. Ынчалза-даа вирустарның хевири дыка хөй бооп турарындан грипп вирузунга удур кылган камгалал күш 1-2 чыл болгаш кошкап каарындан, кижи оон катап аарый берип болур. Ындыг болганда кандыг хевириниң грипп аарыы келирин баш удур билип шыдавас бис.

Грипптиң вирустары даштыкы байдалга үр чурттап шыдавас. 3 хуулуг хлорлуг эзилдиригге азы 2 хуулуг содалыг сугга, чок болза аная-ла изиг сугга хайындырыптарга, дораан өлүп каарлар.

Бир эвес бажыныңарда бир кижи грипптей берзе, эмчини бажынче чалааны дээре. Аарыг кижиге хөй суксун аймаа: медтуг шай, чылыг сүт, минералдыг суг база кат-чимистен кылган хандылар аймаа ижиртирге, кончуг эки. Кажан аарыг кижини ажаап тура, камгалал кылдыр 4-6 хөлүн марля масканы кединер, өрээл иштин үргүлчү агаарладып, ол пес-биле довуракдоозунну доктаамал чодунар, аяк-саваны аңгылааш, 3 хуу холуксаалыг хлорлуг сүг-биле дезинфекциялап арыглаар.

Грипп аарыындан аарывас дизе, кижиниң бодунуң организминиң эки камгалал күжү кончуг улуг салдарны чедирер. Бир эвес силер эки хоолулуг, шынарлыг, витаминнерлиг чемнерни хүннүн-не ажыглап турар болзуңарза, кандыг-даа аарыг силерге күш четпес. Оон аңгыда чылдың үезиниң аайы-биле шын кеттинери эргежок чугула. Амгы үеде, ылаңгыя аныяктар, Москва, Санкт-Петербург ышкаш чылыг хоорайларда үежилерин өттүнүп, агаарбойдузувуска таарышпас хептер кедер апарганындан өкпеге дегдириишкиннер, бүүрек аарыглары сөөлгү үеде көвүдээн.

Кандыг-даа аарыгдан камгаланыр деп бодаар болза, хандамырны эки ажылдаар кылдыр эртеннің-не сула шимчээшкиннерни кылып, арыг агаарга бодун эки дадыктырза эки.

Валентина ТУЛУШ.
Кызыл кожуун, педиатр.

Чемниң әкизи—шынарында

ОЛ ЭКИЖИИР БОЛЗА...

Школа назыны четпээн уругларның кадыкшыл байдалын комгалаары — бирги чергенни сайтырыы дээрзин Кызыл кожуун чагыргазының коллегия хуралынга демдеглеп чугаалашкан.

Кызыл кожуунда төрүттүнгениннен эгелээш, чеди харга чедир 2565 уруглар бар. Школа назыны четпээн чаштарның 842-зи уруглар садтарында хаара туттунган. Бүгү чаштарның кадыкшылын хайгаарап, эмчи дузазын көргүзери-биле участок эмнелгези, Каа-Хем суурда уругларның үш участогу, консультация пунктузу, 54 оруннуг соматика эмнелгези доктаамал ажылдап турар.

Төрүттүнген чаш кижиниң кадыы иезиниң иштинге бодарап, чаяаттынганындан база иениң кадыкшыл байдалындан кончуг улуг хамааржыр. Ынчангаш кожууннуң эмчилери божуур херээженнер-биле профилактика ажылын кылып, консультацияларны доктаамал чорудуп турар. Ынчалза-даа чамдык херээженнер эмчилээринден оспаксырап, хуусаа эрттирип кылаштап тургаш, мага-бодунуң деңзизи бичии, сылдаглыг азы кемдээшкиннерлиг чаштарны божуп турары чажыт эвес. Эрткен чылын төрүттүнген 345 чаштың 190-ы нерв системазынга кемдээшкиннерлиг төрүттүнгени кижи бүрүзүн бодандырар ужурлуг База ол ышкаш амыдыралдың бергедээнинден, чоннуң ниити чуртталга деңнели кудулаан. Ынчангаш не-чаштар ортузунда анемия аарыы нептереп турар. Ол үүл дээрге чип турар чеминиң шынарының кудулааны, ногаа, кат-чимисти чеминде ховар, харын-даа шуут ажыглавайн турарын херечилеп турар-дыр. Бо бүгү дүвүренчиг байдалды сайгарып чугаалашкаш, кожууннуң коллегия кежигүннери боттуг шиитпирлерни үндүрүп, ооң күүселдезин чедип алырын чугаалашкан.

Чымба ДОРЖУ.
Каа-Хем суур.

ЧОРУУ ЧОГУЗУН

Февраль 14-тө Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республикада Кеземчелер күүседир эргелелиниң бажыңының чоогунда кижилерниң хөйү аажок. Ук эргелелдеи Чечен Республикага барып, албан-херек эрттирер дээн дайынчыларны үдээр дээш, чыглып келгени ол. Онза даалга күүседир отрядтың командири Владимир Борисович Стрелниковтан ооңбиле кады 16 дайынчы чоруурун билип алдым.

Өлүм-чидимниг дайын болуп турар чуртка барып албан эрттирери амыр эвес-ле болгай. Ынчангаш өөнүң иштинге чагыг сөзүн берип турган РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де Кеземчелер күүседир эргелелиниң оперативтиг килдизиниң эргелекчизи майор Станислав Хүлер-оолович Ховалыгдан мындыг айтырыг салдым.

— Айыылдыг черже даалга күүседип баар улус-тур силер. Сагыш-сеткилиннериң байдалы кандыг-дыр, Станислав Хүлер-оолович?

— Төрээн чурттуң мурнунга даалганы кызып күүседир дээн бодалдан өске, бажымга өске үүлдер кирбейн тур. Харын бо артып калыр өгбүле, ажы-төл бис ээп келгижевиске чедир эки турзун деп сагыш човаар-дыр мен деп харыы берди.

Ыя аразында онза даалга күүседир отрядтың дайынчылары чыскаалыпты. Оларны Чечен Республикаже үдеп чедирер РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де ККЭ-ниң даргазының оралакчызы подполковник А. Л. Бокояков ККЭ-ниң даргазы полковник Борбак-оол Аракчаевич Узумга отрядтың онза даалга күүседип чоруурунга беленин илеткеди. Б. А. Узум сула туруп алыры-биле отрядты командылааш, оожум, ынчалзаа даа шыңгыы үн-биле албан езузунуң чагыгларын берип, Ада-чурттун идегелин шынзыдып, даалганы чедишкинниг күүседир дээш билинн, күжүн харамнанмазын, оваарымчалыг, онза серемчилелдиг болурун, чаңгыс кижи дег демниг болурун күүзээн. Ооң соонда ук эргелелдің даргазының оралакчызы полковник Анай-оол Сүүр-оолович Куулар сес алгаш, Төрээн чурттуң мурнунга онза даалга күүседир улуг харысалга оларда онаашканын демдеглеп, ону чедишкинниг күүсеткеш, менди-чаагай ээп келирин күзеп, йөрээп каан.

Кажан отряд чорууру-биле автобуска олурупканда, РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де ККЭ-ниң даргазының оралакчызы А. С. Кууларга ужураштым. Онза даалга күүседир отряд Чечен Республикага баргаш, Соңгу Кавказ шерег округунуң онза даалгалар килдизинден тодаргай даалганы алырлар. Оларның Чечен Республикага албан эрттирер хуусаазы 2 ай. Херек апаар болза, хуусааны узадып болурун ол база демдегледи. Боочепсек-биле отряд маңаа-ла ыяк хандыртынып алган

Дайын өртүн өжүрер буянныг херекке үлүүн киирер дээн онза даалга күүседир отрядтың дайынчыларының чоруу чогузун.

Борис ОНДАР.

ЧЕДИИШКИННИ КҮЗЭЭН

Эрткен неделяда Кызыл хоорайга Федералдыг органнарның күүседикчи өрге-чагыргазы бо чылын бир дугаар хуралын өрттирген. Ону РФ-тиң Президентизиниң ТР-де төлөөзиниң хүлөөлгезин күүседип турар М. С. Козлов ажыткаш, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржакка сес берген.

Ш. Д. Ооржак бодунуң сөзүнге Россияда политиктиг байдалды кысказы-биле анализтээн. РФ-тиң Президентизи турган Б. Н. Ельциннің халашканы-биле бүгү регионнарда ооң төлөөлери боттарының албан-дужаалынга артар аргазын чидиргеннер. В. В. Путин оларның хөй кезиинге удавас болур президент соңгулдаларынга чедир хүлөөлгезин күүседирин айыткан. Чурт баштыңының 17 төлөөзи боттарынга турза чогуур чингелделерни арттырып албышаан, ажылындан дүжүрткүлээн. Шак-ла ындыг өскерилгелер Санкт-Петербург хоорайларда, Кемеров, Орлов, Нижегород, Курск, Белогород областарга база болган.

Дыка хөй политиктер ол кадрлар талазы-биле өскерлиишкиннерни В. В. Путиннің ролюнуң регионнар аразында харылзааларга күштелип турары-биле холбап турар. Федералдыг органнарның күүседикчи эрге-чагыргаларының тургузуунга өскерилге болуру амдыызында билдинмейн турар. Иштики политиканга хамаарыштыр чүү болурул? Аңаа хамаарыштыр Федералдыг төптүң болгаш РФ-тиң составында республикаларның эргелерин тодараткан хоойлу бар болгай. Ында айыттынганын езугаар Федералдыг органнарның күүседикчи эрге-чагыргаларының айтыгларыбиле Тывага РФ-тиң Президентизиниң ТР-де төлөөзиниң институду ажылдаар.

Чугаазының төнчүзүнде Ш. Д. Ооржак РФ-тиң Президентизиниң ТР-де төлөөзи М. С. Козловка чаа албан-дужаалынга чедишкиниг ажылдаарын күзээн.

Василий КРИВДИК.

СТАНЦИЯ ТУРГУСТУНГАН

Эрткен чылдың октябрь айда Тываның РФ-тиң составынга өки тура-биле каттышканының 55 чыл болган юбилейин демдеглеп өрттирип турда, РФ-тиң Харылзаа яамызы-биле ТР-ниң Чазааның аразынга Кызыл хоорайга чер кыры-биле спутник харылзаазын таварыштыр сан-биле ажылдаар станцияны кылырын болгаш ажыглалга киирер талазы-биле нерөөни чарган. Ол дериг-хереклелдерниң монтаж ажылдарын Москваның хааглыг хевириниң "Кросноинвест" акционер ниитилелдің специалистери кылып дооскан. Ол ажылга япон фирма "НДК корпорейшниң" специалистери база киришкен.

Чоокта чаа ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак чаа станцияның ажылы-биле таныжып көргеш, кыштың соогунда станцияның ажылын эки шынарлыг кылып доосканы дээш, харылзаачыларга өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин чугаалаан. Чаа тургустунган саннарлыг харылзаа станциязы Новосибирскиде болгаш Хабаровскиде коммуникация белдирлерни таварыштыр республиканы бүгү делегей-биле харылзаштырып болур.

Россияның Харылзаа яамызы спутник таварыштыр харылзажыр 11 станцияны бо чылын чурттуң иштинге кылып, ажыглалга киирер. Оон бир дугаары— Кызылда. Ону март айда комиссия хүлээп алыр, 2000 чылдың төнчүзүнде өске 11 станция-биле кады ажыглалга киирер.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистің эргим болгаш ынак оглувус Виктор Быратович Лаңааны бо чылдың январь 31-де сөөлгү орукче үдешкен чоок төрелдериниске, оглувустуң эш-өөрүнге, чаңгыс классчыларынга, куделарывыска четтиргенивисти илередип тур бис Оглувустуң, дуңмавыстың чырык овур-хевири бистің чүректеривиске кезээде артар.

Ада-иезинден, акыларындан, угбаларындан.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Кан-оол Сат, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4641.
Чагыг 20.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазыбиле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.